

Di fudi gä nehi 'ne di o'ti nge ma hña

Ñuhü Xäntho

Empiezo a leer y escribir en mi lengua

Otomí de la Sierra

ñuju • nuxu • ñojo • noxo • yüju • jühu • ñuhü

He'mi dä hnehi
Libro de lecturas

Ma thühü: _____

Rá thühü ma hnini gg: _____

Rá thühü ma nkua'tä hnini gg: _____

DIRECTORIO
Esteban Moctezuma Barragán
Secretario de Educación Pública

Rodolfo Lara Ponte
Director General del INEA

Créditos de la presente edición

Coordinación general
Celia del Socorro Solís Sánchez

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga

Compilación
Perla Yamadanty Ruiz Luis
Anaí Guzmán Andrade

Adaptación para la población hablante
de la lengua otomí de la Sierra
Aarón Tolentino Pérez
Dulceidi Nava Hernández
José Alexis de la Loma Santos
José Bacilio Santiago
Karlahi Espíritu Salvador
Noé Alvarado Méndez
Selma Yaneth López Mérida

Asesoría académica
Perla Yamadanty Ruiz Luis

Revisión técnica
Elisa Vivas Zúñiga

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Gabriel Nieblas Sánchez
Eliseo Brena Becerril
Hugo Fernández Alonso

Diseño
Ricardo Pérez Rovira
Francisco Castro Miranda

Diagramación
Norma García Manzano

Ilustración
José Ernesto Arce Ortega
Francisco Castro Miranda
Juan Sánchez Muñoz
Ismael David Nieto Vital
Ricardo Pérez Rovira

Fotografía de portada
Greta Sánchez Muñoz

Diseño de portada
Ricardo Pérez Rovira

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Otomí de la Sierra. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2018 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo de Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9

ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4

ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua.* Otomí de la Sierra. MIBES 1. Libro de lecturas: En trámite

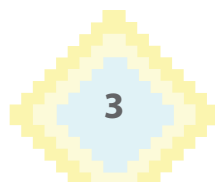
Impreso en México, 2019.

Ma thühü:

Rá thühü ma hnini ga:

Rá thühü ma nkua'tä hnini ga:

Njawa

	Mede xi'to
N'tudi	6
1. Ră mixi 'ne ră xi'ma	7
2. Ră hyoya zaa.....	8
3. Mbeni.....	9
4. Tü hü	10
5. Yä tso	11
6. Xekä 'mede ge xongähu rá nsadi	12
7. Ră hyadi 'ne ră zäna.....	13
8. Ră zate 'ne ră tängu	14
9. Fani dehe	15
10. Ră ngü ră Klara.....	16
11. Nthäti	17
12. 'Na ma mengü di johya	18
13. Păthots'u 'me'ä	19
14. Ts'ana nt'ëkäi me Teposteko	20
15. Ră zi xata oni	22
16. Hanja nge nu ră dăfani i ja yä dăni tengü'tho ră ye za	24
17. 'Na ntsits'i	26
18. 'Mefi ja ma hnini ndezna xäntho	28
19. Yoho yä ndändehe	30

20. N'to'tä nho mengü wa:	
nhogi njuäntho hindi ntsute	32
21. Ră dinsjua nubu ja ră zăna	34
22. Ră m'ui 'yobu ja ra 'yu'tegi	36
23. Hontho i ähä	38
24. Ñase nge nu... mahotho	40
25. Oki da dehe.....	42
26. Yä zu'uë handä nu'ä xä nho	
'ne yä 'yanthi	44
27. Ră Popokatepetl 'ne ră Istaksiwatl.....	46
28. Yá ngü yä jä'i 'mupu ja yä tse.....	49
29. Martin Luther King	52
30. Ră t'umandazehe	55
31. Ră <i>ministro</i> 'ne ră 'mefi ma uni.....	58
32. Ts'ana nt'ëkëi nge ră jumhai	61
33. Kox 'ne ră Hmuthe.....	64
34. Tego ja ts'edi pa nangeka. Ma m'mui.....	67
35. Yä 'mainde 'mu ja yä hnini tseltale	70
36. Pa ma 'na yä n'tüxa, Laura	74
37. Nu'bu tü'ä ră <i>tunkuluchú</i> ... dä dü ră jä'i	78
38. Tere: na 'ti 'ne njuxäfonthai	81
39. Made ja'täthuhme pa ră Lupita.....	86
40. Ră fäse Kristina.....	91

N'tudi

Nu'wa ja rä He'mi dä hnehi jawa xä ngü yä nt'ot'i nge jabu ja mi rä yä hnini rä M'onda nepu ja rä ximhai, 'nahma ko rä nge yu gi pärpä rä m'bui 'ne rä 'yomfëni. Nu rä ntsa'na hña rä mpefi jawa keä nge ko rä nge yä nehe yä nt'ot'i 'me bi t'ot'e tä za gi päti ndängu hapu mi rä yä hnini menyä gi bhu ni ngü, na'mhä tä za gi xan ma na rä jä'i nu te 'be kä pädi ha rä tsukuä.

Ja ränjabu di xi'ai nge uën'tho gi pe rä tsukuä jawa na'mhä xängü ni fädi ti nja, ga'tho yä nt'ot'i jawa 'bi me nt'ot'e ko rä ngeä, xänhma gi ho nu.

Ja rä yä nt'ot'i gi tinwa nge 'bi me ma hoki, peke him'bi mpa rä 'yomfëni nge nu u bi 'yo'ti; nu 'bi t'ot'e nge nah'ma ko ränge yä nt'ot'i nu rä täk'ëi hingi hë'ni ti pä rä bête 'ne tä yo'tä rä he'mi.

1. Ră mixi 'ne ră xi'ma

'Mede* me ñuhü Xäntho

Ma nde nxudi 'na ră bombe: bi mba bu ja ră mpa, bă tai 'na nt'eni ră xi'ma.

Nu'bu bă pengra ngü bi hyoxpu ră xi'ba bu ja ră mexa ge ră hopu mbo ngü tsihme, nu ä ră mixi bi zopu ja ră mexa, bi hyoma ră 'bo xi'ma 'ne bi mfambuaya, 'mbe jua bi zi buya.

Hingämfädi tego bi 'yo'ti

Pongähña:** José Bacilio Santiago

* **'Mede.** N'to'ti ge 'mede ră hña wa n'to'te nge ntsanitho 'me'ä 'ma.

** **Pongähña.** Ră jä'i nge i ɔ'tä 'na ră n'to'ti nge ma'na ră hña.

2. Ră hyoya zaa

'Mede me ñuhü Xäntho

'Nandi 'na ră zi zaa mi zoni, mi zoni nge'tho mi 'buse, yä dondo jä'í xi yespä yä zi kü.

¿To'o ri hyunga yä? mi ëna, 'ne mbafi, 'na ră tsintsu bă sagi, bi 'yëmbi.

—O gi zoni zi zaa 'yoxma thühü gä, kukuru, kukuru.

—¿To'o bă pen'naï nge gi hyungi?

—Njo'o, dä ode gi zoni ge'tho gi nzu dä t'exi'i.

—Jamadi ge gi faxkăgi.

'Yo'ti*: Aarón Tolentino Pérez

* **'Yo'ti.** Jä'i ge tsan'i 'na ra n'to'ti.

3. Mbeni*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e kolombiano

Gi mbeni 'ne gi thok'ma häm'ä ni mui ma ham'ä 'beä gä thoki.

Di mbenhimu rä ngü 'ne yä nyuni ma na 'tubatsihu rä xambäte ma zi hotho 'ne yä ntsits'i bu ja rä ngunxadi.

Di mbenhmu yä ngopa, rä nhmaya, rä xitsu 'bupu ja rä ts'ä'tä 'yu, rä ntsits'i, rä mixi yä jä'i 'bupu hambu di 'bui.

Di mbem'u yä xita, numu mi zohya meni mu rä hokxui 'ne u rä mu'di tä nehu.

'Ne di mbem'u xi'ho ma dühu, njabu zänma muihu.

Pongähña: José Alexis
de la Loma Santos

* Maya, T. (Comp.). (2008). Recordar. En *Cuentos y pasatiempos*. (4ª edición). Medellín: Secretos para contar: 3.

4. Tü hü*

Thühü ge M'ondä

Ti pa ma xüfi,
t'u xüfi tho,
pa ma huäthü,
di peta yä 'tumanxa
nubü ja ma njürozä.

'Ne numu tä penga,
na mamangu,
fi tuta rä té,
fi tuta rä hai,
'ne tä di 'mefi.

Hingämfiädi tego bi 'yo'ti

Pongähña: José Alexis de la Loma Santos

* González, M. (Coord.). (2012). El maizal. En *Miston tlakuani. El gato comelón. Lengua náhuatl del estado de Guerrero*. México: SEP: 34.

5. Yä tso

Hoga hña ñuhü

¿Hapu ni ma yä tso, mé?
Nubü ndändehe, ni mabü ndändehe.

¿Ja ma na ma hëtsi wa hai?
Nubü ja rä tseti rä täzadehe bi nté ma hëtsi,
mi nte ja yä ye,
mi nte ja rä täzadehe.

Ga'tho gähü i jaju 'na mahëtsi ma mbonjä'ihu
'ne nu ma 'tihu yä tso ni ma.

'Yo'ti: Gloria Vergara

Pongähña: José Alexis de la Loma Santos

6. Xekä 'mede ge xongähu rá nsadi*

Xekä 'mede ge xongähu** *inglesa*

'Na rä jäi mi yobu ja rä yomhaji mu bi yoté nge mi siä 'na rä hña:

—Hñats'i rä yä tó, yu'na yäki ní xijo 'ne ni xüti gi 'mbe'ma'u 'ne xingi jo'hya ketho.

Nu rä jäi ä bi yote. Bi n'kots'i, bi kuxä 'na mi'ti yä do 'ne bi 'yuna buxa.

Nu rä xudi ma 'na rä pa, minu nge nuyä tó ximpati nge yä tó maziho'tho 'ne xa ngü di mui.

Mi jo'hya 'ne 'mendu 'ma'u.

Ti jo'hya, nge bi petiä do; 'mendu 'ma'u nge in'mi pet'mi rä.

Njarbu'tho ithohña jä'i nge yä xotí yä.

Pongähña: José Alexis de la Loma Santos

Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

* Cunningham, W. (1994). Parábola de la educación. En *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª edición). México: Edit. E. R.: 213.

** **Xekä 'mede ge xongähu.** 'Na rä 'tu'mede mfëni nge xongähu rá hogä m'mui. Nu to'o u ñawa ja rä mfëni ge yä jä'i.

7. Ră hyadi 'ne ră zăna

'Mede me ñuhü Xäntho

Na ră xüdi nuna zi hyadi, bi mba ră 'yoo.

Mi tihi, 'ne tihi, bi nti'mi ră zăna.

—Hats'i hyadi: ǀhapu ni mba? —bi 'yena zăna.

—Hats'i hage zăna, na mbaga na ră ngo bi dădi ră hyadi.

Ni mba, ni mba ts'u, hyäspä, n'yo'ti yä nungoo, nuga yä bă pengabu, bi dădi ră zăna.

Xänho ga'tho 'be bi jabu ni mba bă nu ts'u ră ngo, nuga gă mba ma 'nanwadi ră hai ni yot'i, nge'tho yä bi zopu ră nxui.

Nu ră hyadi buya bi 'yena:

—Xa nho, xa nho, ge'ä te di pehmi, gă yot'i wi yä jäi, nu'i nu'bu xă nxui, nuga nu'bu xă hyats'i.

'Yo'ti: Aarón Tolentino Pérez

8. Ră zate 'ne ră tängu*

'Mede zü'uë ge xängähu** griega

Ră zate ähä xa nho 'bu mi za nge 'na ră tängu mi 'ñeni bu ja ră do'yo. Nură zate 'mu mi nuhü 'namhantho bi pent'ä ră tängu; 'ne num'u nextätsa, nură tängü mi yampumbäte, 'ne mi ma nge tä ku'ti njäm'ä täza, nură zate mi nthe'tho 'ne mi thoge mi 'ma mi thohyä pa yä 'mete mi pent'i 'ne mi me nthät'i ră zate mu ja 'na ră za.

Mi thohyä pa yä mete mi 'pent'ä ră zate 'ne mi ta'rbu ja ră za. Mi thopu ră tängu, mi yorä tsoni ră zate, mi ntihi bä nu 'ne mi za ră nthähi, nge ixogi.

—Ma 'napa —mi xifi—, kä thengäki gi mbeni nge hinxä a meä dä jut'ai, njabu xa nho nge gi pädi nge nuyä tängu dä di jama'madi 'ne di jako'meä di manga 'be.

O'na ndi kä ti k'atsä maña zikulu. Nu'mu mi zorä pa jatho nge tä yot'ä.

Pongähña: José Alexis
de la Loma Santos

* Esopo. El león y el ratón. Recuperado de <http://bibliotecadigital.ilce.edu.mx/Colecciones/CuentosMas/Esopo.pdf>. *Obras clásicas de siempre. Fábulas. Esopo. (620-564 a. C.).*

** Xekä n'to'ti ge nu'mu juadi xambä yä jä'i di 'yomfeni 'me xä 'yo'te.

9. Fani dehe*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e cho

'Nandi mi xika ma bosu nge yaätho mi mupu ja rä ñani 'na rä dähñe, mi thopu ja rä hninhi mi 'bui. 'Ma di tehya tsudi, yä oni; ketho mi thuhu rä tethä. Numu mi pa huahi mi 'yorä 'ñani rä tätthe. Mi ja na rä pa, mi 'ma ma xutitho 'ne mi thoä'na rä mbothe.

Nu'mu ni 'ma tä zoni handä 'na rä 'taxä fani mi 'moi pa dä hyandi ha di 'ma. Nurä fani mi n'yem'bu jarä mbothe. Ingä 'nandi mi fäti ha mi yërä fani yä nge hinjo'o mi si u. Njabu mi manma bosuka nge nurä dehe rä 'meti rä fani ä 'ne kotho ge maña dä jäi 'bupu ja rä hnihni nge ma juäni bupu rä taxä fani.

Njabu hidä di 'mpe'ta'be bu jarä dehe, nge ma zi hoto, nge rä n'tëspi 'ne di tsühe nge dä boni rä 'taxä fani.

Pongähña: José Alexis de la Loma Santos

Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). Caballo de agua. En *Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal aj Cholo'. Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol*. México: SEP-CGEIB: 93.

10. Ră ngü ră Klara

'Mede me M'ondg

'Na ră ngü mi ja ră huähi 'ne ră huädoni.

Nu'bu ja ră ngü mi 'bu'pu ră Klara 'ne u yä ta.

Nu'bu jara huähi ră Klara, nu ră ta mi tuhü xä ngü yä 'kani.

Xä noho yä 'bax'kaní xä nk'ami, yä mba jämuzá kuhu ixi, yä dä de 'ma na mudí xä k'amí 'ne bi thengí 'bejua, 'ne nu yä pa dä mpatho, mi jabu yä sandia, ge nu'bu gä xeni njabu tengü ră m'boni xä ntheni, jabu xä ngü yä nda xä mpathí.

'Nepu ja ră huähi ră Klara mi jabu 'na ră 'bat'i za, nge nu ră ta mi kuhu xä nt'axi 'ne xä njupoi ga'tho yä jeya.

Nubu ja ră 'bat'i mi 'bupu 'nara tsundäní nge xä nthení ge xä ngü ră xi'ba mi uni 'ne mi 'ñaní ră 'yozu.

¡Hangu na ngü 'be'ä mi jabu ja ră ngü ră Klara!

Hingämfädi tego bi 'yo'ti

Pongähña: José Bacilio Santiago

11. Nthäti

Thühü hñahñu yä Mengu Nts'u'kani

Xika ma zi mane,
ya dä dü rä paa,
xika ma zi mbane,
ya da dü rä tsee.

Nthäti zi mane,
nthäti n'yo,
nthäti zi mbane,
nthäti yä.

Nge'tho ma zi mane
ya dä dü rä tsee,
nge'tho ma zi mbane,
Ya dä dü rä paa.

Hingämfädi tego bi 'yo'ti
Pongähña: José Bacilio Santiago

12. 'Na ma mengü di johya*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e sapoteko xäntho nge Sureste Medio

Yä jeya xitho gi 'na ma mengü bi peti hñato yä tsun'tu bu jarä hnihni Yalina, nge di yót'ä 'na rä hnei nge koho di hyandi 'ne dä hnei nubu ja rä ngopa rä hnihni 'na jeya ngü 'na jeya.

Jabu, rä mengü bi bëni 'be ä di hut'ä rä hneí. Nuyä däjäi man'u nge nu rä jäi ä bi 'pen'i nge yoho hyü yä hnihni pabu jarä ngopa 'ne nu'ä rá hnini, ge'ä i hutä rá hnei nge rä hnei yä goho hnini.

Bi njabu nge na ngeka'be, nubu dä heta'be rä hnei, di mbënga'be rä mponi rä pazu di ja ma hnini ga'be. Njabu bi yo'tä rä hneí ma mengü 'be nge dä the ga'tho goho yä hnini.

'Na 'baí rä me Sa Xua Jukila Bijano, 'na 'baí rä me mijes, ma 'na 'baí rä me Betasa, 'ne nu rä xeki rä me Yalina.

Njawa bi nhogi rä hne'i yä goho hnini.

'Yo'ti: Apolonia Matías González

Pongähña: José Alexis de la Loma Santos

* Instituto Estatal de Educación para los Adultos (IEEA). (2007). Un paisano entusiasta. En *Gemplh che yell ya' yegw chechho. Nuevos horizontes. Antología de cuentos zapotecos*. Oaxaca: IEEA: 22. (Voces de mi pueblo, s. n.).

13. Pāthots'u 'me'ä

Pāthots'u 'me'ä hña me M'onda

Yoho yä n'yowi' ra'ingu yä nxäni,
'me't'o yä wa 'ne nu na da mi ja nxutha.

(Rä yäxi)

Jaga rä yofani 'ne hindi pädi gä wēdi,
jaga yä 'bede 'ne hindi pädi gä nehe.

(Rä 'ora)

Keä rä hmu nu yä ndāndehe,
nu yá ts'i eme xa nho'ä,
'ne nuä ingä 'nandi gä 'ma nge nxa'ä,
wenthō mhä nge yü'ti.

(Rä bayena)

Ja goho yä wa 'ne hingi yó,
ja rä yä 'ne hingi pädi hña.

(Rä t'otsi)

Hingämfädi tego bi 'yo'ti

Pongähña: José Alexis
de la Loma Santos

14. Ts'gna nt'ëkäi me Teposteko*

Ts'gna nt'ëkäi** ndezna xäntho Tepostlá

Rä hnini mu Tepoztlá mi 'tö'tä na rä n'thäti 'ne nu'ma hëtsi hinmi nepe nge xtänu 'na rä bätsi wentho mi 'ne xta dini.

'Na rä xudi, nu yä jä'i mi nthäti mi pombu ja rä ngü i ma 'na rä mbothe, nu rä n'yohu mi ma bä nduza numu 'toho, nu rä xitsu mi gopu ja rä mbo mba'ye. Nu'mu mi poxpu ja rä yä xäntho, jombu ja rä Teposteko, bi 'yode nge zon'ä 'na rä 'tubätsi.

Nu rä n'yohu, di 'yotho 'ne mi hyoní haí zo'na pätsi, yä ätho min'yo, mi zo'na 'yäni 'na rä nendo 'ne mi hyandi nge nu'ä haí ma rä obu 'na rä huada nge mi t'ode rä tsoni.

Ma zi hotho, mi äts'i njanante 'ne mi hye'tä rä huada ko'na aza nge mi hya rä bätsi rainguwi rä kuhu u bupu ja rä hnini; mi hot'i 'ne makäpu jä rä xäntho; mi tin'ä rä bonme mi 'yëmbi:

* Instituto Nacional para la Educación de los Adultos (INEA). (1994). Leyenda del Tepozteco. En *La palabra es nuestra. Primaria para Adultos. Plan experimental*, 2(1). México: INEA: 138-139.

** **Ts'gna nt'ëkäi**. 'Mede ge ga'tho pädi n'tüti yä dä'käi ko yä 'tuhni 'ne mahyoni pa dä hma tengü 'me xä thogi 'na hnini.

—jHyëtinu da tinga nge xpä tsokua ja rä mbo mba'ye!
Nu ma hets'i himbi 'ne dä tinni 'na ma bätswi, pe gä
'tehmi rä wene 'mukua, 'nahma di nja rä johya ma
nguwi.

Thokä hña: José Castillo y Piña

Pongähña: José Alexis de la Loma Santos

15. Ră zi xata oni* (Xekä n'to'ti**)

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda

¿Gi mbë'na n'tëni ră zi xata oni?, ¿ha xinja ră nidi xkä ko ni da o xkä korpä ră da ma 'na ră jä'i 'nanhma dä za dä din'i?

[...]

Nu gi hyëti xä ngü di muui... ¿Hangü gi pädi di muui ni da?

Hingä ga'tho yä jä'i raigu ră kuhu ră da. Pege ma dä ge'ä ma hyets'i ră kuhu ră da ră jä'i, gehya dä za gä hëtihu nxängü yä te ni 'me'ä.

'Mu ră yä jä'i nge se'tho dä hyo'na ntheta nge 'na'hma dä za dä hyetä te ni 'me'ä hingä yabu ja. 'Ne 'mu mi ră yä jä'i nge hon'tä ho'na ntheta na'hma dä za dä hyetä te ni 'me'ä yabu ja.

Hon'mu ja ră tsibi sa kä hethu xä nho yä kuhu 'ne te ni 'be'ä. Nu ră jä'i di ketä nihi ră da 'mu se ră ndähi o se ră tsibi. Nu yä xida di ze'i nge hindä zo ră hai ni da 'ne nu yä gida ge'ä di ze'i nge dä me'te ni da. Gi zon'mu 'bi yu'tä ră hai ni da 'ne'bu gi mbënman'u.

* Secretaría de Educación Pública (SEP). (1997). La gallinita ciega. En *Español. Primer grado lecturas*. México: SEP: 175-176.

** **Xekä n'to'ti.** Tu xeki pa ma ben'ti ge 'na n'to'ti xänoho pa dä mats'i 'na mfeni n'tekëi.

Ja yä mpefi, tengü'tho rä dä ntheta, nge di ze'i gi hyet'i xä nho yä zi'kulu te ni 'me'ä. Mi rä yä mpefi, tengü'tho rä *teleskopio*, ge 'na rä ntheta nge dä za gi hyeti xä ngü te ni 'me'ä ndu yabu'tho 'mi ja. Nu ni da di ze'i nge ki hyeti xä ngü yä te ni 'me'ä. jDä mi fa ni ta!

Pongähña: Karlahi Espíritu Salvador

16. Hanja nge nu rä däfani i ja yä däni tengü'tho rä yē za*

'Mede tlapaneko

Nu 'na rä nidi, 'na rä däfani 'mi nthewi 'na rä godotu.
Nu rä däfani za ni ma rä ñets'i nge ga sa di nja 'nihi ja rä
nja'mu 'bi 'yëmbä rä godotu:

—Godotu 'ño, me jawi 'na rä 'rihi na nja gä nu'wi to
da dähä. Nu to'o da dähä ge'ä rä zü'uë mi tsu di muui.
Ma dä ge'ä yä di päka nge nu'i hindi mu'i ha na rä rihi.
¿'Me dä za gi ja 'ne kä rä zi kulu 'ne ena tengütho 'na rä
do'ni?

—Dä za, me jawi rä rihi —'bi 'yëmbä rä godotu rä
däfani.

Nu 'me mi mu rä rihi, nu rä däfani mi ti'ä, pege mefa
'mi ja rä mfete, 'bi yot'e 'ne nu'mu mi texä rä ña, nu yä
däni bi zo bu ja rä hai 'ne 'mi hye made.

Ja rä njabu nu rä däfani i ja rä ndoze däni tengutho rä
yē za.

* Consejo Nacional para la Cultura y las Artes (Conaculta) y Dirección General de Culturas Populares e Indígenas (DGCI). (1995). Por qué el venado tiene los cuernos abiertos en ramas. En *Relatos tlapanecos. Ajngáa me'pha a*, México: Conaculta-DGCI: 59. (Lenguas de México, 13).

Yoho yä te ni 'me'ä
 'bi 'me rä däfani: rä
 rihi 'ne rä täni, nge
 nu'mu xi 'yepu mi
 hek'tho pege nu'mu
 mi yot'e mi nhyepe.

Ja rä njabu hingi ho
 nge Gä ñe'xu te ni 'me'ä
 jä'i ma 'na rä jä'i.

Rä hä hña*: Hipólito Bruno Flores

Rä petä hña: Abad Carrasco

Pongähña: Karlahi Espíritu
 Salvador

Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi
 thok'ä ni 'mefi.

* **Rä hä hña**. Jä'i 'ne mpetä jä'i ge ü'na 'me'ä ga'tho hma ge
 hña 'ne ge o'ti pa tego da 'yo'ta 'na n'to'ti.

17. 'Na ntsits'i*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'ondä

Nu'mu 'mu'ä 'na ntsits'i mahotho. Tengü 'mu di nansu 'ne di tsahü ge di fexni nhyadi.

'Na ntsits'i geä jäi ko tego di 'mu manhohu. Pege 'na ntsits'i hüttsi di ge'ä. Ge'ä benai 'mu gi 'muä yabu. Tego ot'ä mpont'i rä xä nu'mu xänhëi m'e gi 'yot'e.

Njä'mu gi 'muse nu'mu 'mui 'na ntsits'i. 'Na ntsits'i ode 'me gi xifi 'ne 'yomfëni 'me gine gi ma. Pe 'na ntsits'i hingäzäm'mu 'naigü nimfeniwi. Ja'mu xii mutho pa gi 'yomfëni.

'Na ntsits'i 'ne'i maske ingage'ä gi ot'e. 'Na ntsits'i hütts'ä zamui pa gi 'yot'ä hingi pädi, ge ja'mu xkä 'yomfëni.

Ntsits'i 'na hña mahotho. ¡Ja'mu xänho hña! Ga'tho tsä di ntsits'i ko tego. Pege 'ne gi xokä ni koraso pa gi hyandi tego 'ne gi ntsixui.

'Na ntsits'i ge'ä jäi ko tego di 'mu manhohu, ge ben'ä'i, ge ode 'ne xii 'mu gi 'metpi ge xan'äi nu'ä hingi pädi 'ne ga'tho pa faxäi. ¡Geä tsä 'me gi xifi!

¿Tego ni ntsits'i?

* Gómez, M., González, L. V., Iñigo, L. S., Morales, E. C., Moreno, S. Y., Rodríguez, B., Coterio, B. S., Grimaldo, M., Iñigo, L., Odabachian, L. J., Salgado, M. E. y Silva, E. (1999). Un amigo. En *Español. Tercer grado lecturas*. México: SEP: 42-43.

'Yo'ti: Leif Kristianson
Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

18. 'Mefi ja ma hnini ndezna xäntho*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e ndezna m'o Xäntho

Yä jäi ma hnini ndezna hindi 'mepa rä 'müi. Rä Ts'ut'abi Nkuat'ähnini, ge'ä rä däst'abi ja hnini. Yä jäi dī pefi: xängü yä 'yohu dī pefi ja dāpo, tü yä dethä, ju, sebada, trigo, 'ne jumfo; jä'mu, dī pefi sinke njüt'i nu'mu ts'ut'abi api, yä jungängü zohni ko hñat'egi, o yä madi xipiä jäi ngü ko 'na ngü.

Pe müdi, rä ts'ut'abi nzohna mpeti ko ga'tho yä jungängü pa dä xifi 'me ni pa 'ne hapu dinja njumam'efi, tsä gepu ja hnini o thi dī gepu, nu'u yä bome ket'ä faxte mu'mu yä dāme njo'o bu hnini.

* INEA. (2005). Actividades en mi comunidad náhuatl. En *MIBI 1. Nipewa powalistle iwan tlahkuilistli ika ome notlahtolwan. Nawatl tlen Sierra Negra iwan Zongolica iwan Altepetl Tehacan iwan pinotlahtol. Amatlaixmachtli powalistli. MIBI 1. Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas. Náhuatl de la Sierra Negra de Zongolica y del Valle de Tehuacán y español*. Libro de lecturas. México: INEA: 38-39.

Xi ma'na ma m'muihe di ot'me yä ngo nijä. Nu'u
yä ngo nijä a yä 'ye yä ts'ut'abi nijä, rä ts'ut'abi 'ne yä
mfats'i, 'ne ga'tho ni 'mefi t'ot'a ja hnini, tego ni 'met'o
ge'u yä ts'ut'abi.

'Yo'ti: Leobardo Cabrera Lira

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

19. Yoho yä ndändehe*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e eskosé

Ja yoho ndändehe numu Palestina. 'Na xänxa 'ne ñu yä huä, mahotho doni di hokä rä ñani, yä za dixina yeza maxots'e, 'ne nxikiä n'ñuza pädä zi yä hokthe, 'ne ja yä ñani dehe, n'ëni yä t'uhni.

Rä Däthe Jordá ot'e ge nuna ndändehe di nkä mahotho yä ñuni nu'mu yä binde, nu'u yä 'yohu di hokiä ngü ge'tho bu, 'ne yä doja hokiä 'mafi, 'ne ga'tho 'mui mpaho pa di 'mupu.

Rä Däthe Jordá ni ma ngat'i, ja ma'na ndändehe. Nu'ä oto 'mui, xindä yompaxi, xindä thühü doja, xindä thede t'uhni. Yä 'yohmaya huahni bu di ma, hon'mu ntseedithe 'nats'i.

* Barton, B. (1994). Los dos mares. En *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª edición). México: Edit. E. R.: 212.

Nuä ndähi ntsedi bu dehe, 'ne xingä 'yohu, 'ne fani, 'ne doja tsi.

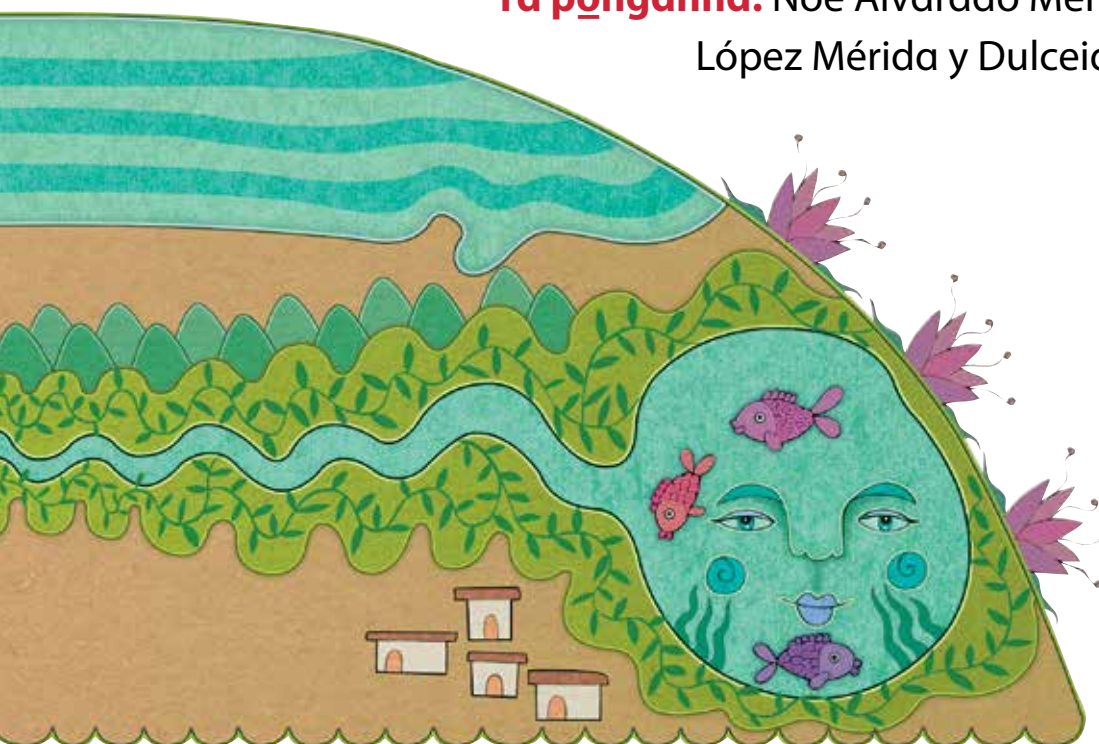
¿'Me ä ngä 'naigü ndändehe?

Hingä ge'ä Däthe Jordá. Nu'ä häts'i 'naigü rä dehë pa ni yoho. Hingä ge'ä hai numu ja, xindä 'matha dī zant'i. Rä 'na'mi'na'nyo gehna: rä Ndändehe Galilea häna dāthe pengi ta'ki; 'na ä 'na ju'ti tagi 'na poni.

Nu'ä uni 'ne hñani 'naigu.

Nu'ä ma'na ndändehe ts'om'mai, thocho ma'ä dehe. Hingä ja rä mate ge dī uni ts'u dehe, kop'u. Nu'ä Ndändehe Galilea uni 'ne 'müi. Nuä go ma'na ndändehe te dī uni. Ma thüstpi Ndändehe xä Ndü.

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez, Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

20. N'to'tä nho mengü wa: nhogi njuäntho hindi ntsute*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e tselta

Ja m'mui mengüa ma hai hu, tengü yä tselta bu Chiapa, ja 'na 'yomfëni tengü bu di nja ts'ut'abi. Mudi thandi xänho ge'mu 'na jäi ja rä ts'oki o ina, 'ne gep'uya t'ot'ä ts'ut'abi tengü ja *Kódigo Pena*.

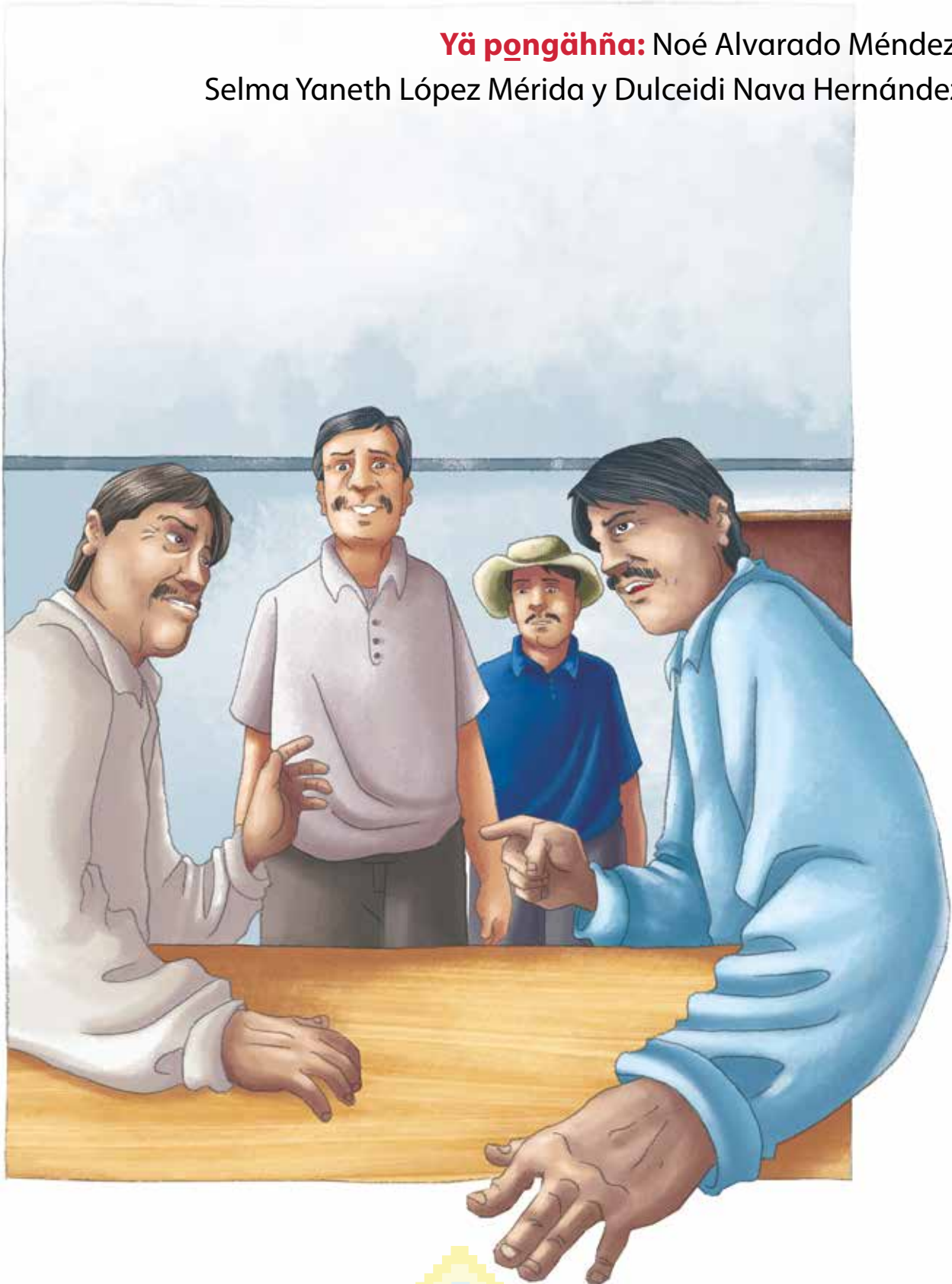
Pa xängü mengüa, ja 'na ts'ut'abi xänho 'mu di hogi 'na ntsui. Nzäi pa nt'ode ga'tho jäi di ntsui pa dinja 'na hojä ts'ut'abi pa ga'tho, 'ne yä hindi ntsui: hange'ä, ge'mu 'na jäi hingi ho tsa ko ge'ä bi gohi, dä muxkä ntsui mahon'ä 'ne nhä'mu dinja mpumbäte.

T'ëna ge ja 'na hogä ts'ut'abi nu'mu di nhogi ga'tho 'ne ko mpahä. 'Na mengu'a ge ñan'ä jäi (Ulataiwanej) nubü rä kuat'ähnini Altamirano Chiapa, mi ma ge nüä ts'ut'abi nu'ä M'onda: ingä hogä ts'ut'abi. Nu'mu tho 'na jäi nüä däst'abi kot'ä jäi ja fadi. Hingi ko manho nu'u yä m'mui. 'Ne ga'tho tse rä 'nu: nu'u yä jäi tego bi nhote 'ne rä jäi tego bi dü. 'Ne dä thandi 'me dä t'opä yä jäi pa di hokä m'mui 'ne hindi ntsona hnini.

* S. A. Enfoque: El regreso de corazón, justicia y reconciliación en la tradición indígena. Recuperado de <http://www.sipaz.org/enfoque-el-regreso-de-corazon-justicia-y-reconciliacion-en-la-tradicion-indigena/>. Sipaz. Adaptado por: María de los Ángeles Alba Olvera.

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

21. Ră dinsjua nubu ja ră zänä*

'Mede me M'ondg

Ketsalkoatl, ră ndä Ohä 'ne xänho, ma n'yo hmaya bu nxim'mai tengü 'na 'yohu. Ko'mu mi 'yowatho ga'tho pa, nu'mu ya binde bi zabi 'ne bi zu ră thühü. Pege bi n'yo 'ne bi n'yo, nu'mu yä tso bi fexni 'ne nzäna bi üaths'i maxots'e hëts'i.

Bi hiüdi ñani i'ü, 'ne mi tsaya, nu'mu bi hyandä 'na 'nasjua ge bi boni pa xti ntsihme.

—¿'Me gi tsi? —bi yani.

—Dĩ tsi t'ei, ¿gine 'na nzituki?

—Jamadi, pege nuga ndi tsi t'ei.

—¿'Me gi otbuya?

—Ts'ubutho gä tü nthühü 'ne ndüthe.

Nu'ä 'nasjua bi wat'ä Ketsalkoatl 'ne bi xifi.

* S. A. El conejo de la luna. Recuperado de <https://www.guiainfantil.com/articulos/ocio/cuentos-infantiles/el-conejo-de-la-luna-cuentos-mexicanos-para-ninos/>

—Hyandī nuga drä 'nasjua tho, pege nu'mu gi tuma nthühü, tsagi, dī 'mukua.

Nu'ä Ojä bī dämi 'ne bī xifi:

—Nu'ī hingä 'nasjua tho, pege ga'tho nximhmai, nzäi, dä ben'ī.

'Ne bī üäts'i ma ña, tho ma ña, ge'tho nzäna, hapu bī kuat'a rä xumi ä 'nasjua. Gepuya nu'ä Ohä bī gä'ma hai 'ne bī xifi:

—Jabu ni hmi ja nyot'i, pa ga'tho yä jäi 'ne ga'tho yä pa.

Hingämfädi tego bi 'yo'ti

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

22. Ra m'ui 'yobu ja ra 'yu'tegi*

Ts'gna nt'ëkéi wicho

N'andi 'na 'yoju ko rä bome 'ne rä t'uhni bi ma hmaya bu Tepí 'ne Tukspa, nu'mu yaxta zopu ja rä huähi, nubu mpont'ä'yu nu'ä tegi bi bumt'ä 'na dät'egi. Ja hiänthi ga'tho bi dü.

Bi tho yä jeya, 'na jäi ge mi yona 'na dät'egi 'ne mi ma Masatlá bintsaya ja mpont'ä'iu, ge'tho hyü jäi mi adi gext'ä ts'ixä Tukspa. Nu'ä jäi bi xifi ge xtä nexä dät'egi 'ne xta nzits'i. Bi jabu, bi zop'u huähi Tukspa.

Nu'mu ya bi zop'u huähi 'ne nu'ä nhyoju bi xipä ä yont'egi:

—¡Jamadi ntsits'í!, nu'mu ya wa pengi gi thokua ja ma ngü, gä 'na yä siruela; gi n'ani ä Serafi Roja n'axmigeä jäi pädi apu di 'mui.

* INEA. (2008). Xeinuiwari kaxuri wahuyetá. En *Nemititeriwawe miiri nemiti'utiawe neniukiki. Wixarika. MIBES 3. Neteriwame. Leo y escribo en mi lengua. Huichol. MIBES 3. Libro de lecturas*. México: INEA: 46-47.

Nu'ä yont'egi bi däti nixudi gä thokua 'ne bi ma pa xtän zopu Masatlá. Nu'mu ma n'apa nu'ä yontegi bi thopu ja huähi, bi ntsaya 'ne bi ani ä Serafi Roja 'ne rä m'mui ko yä jäi mi ñawi.

Nu'u yä jäi bi nstü 'ne n'angu 'na ä 'na mi hyandi, gep'uya bi dädi ge nu'ä m'mui yä xi dü ñanthi desde majeya.

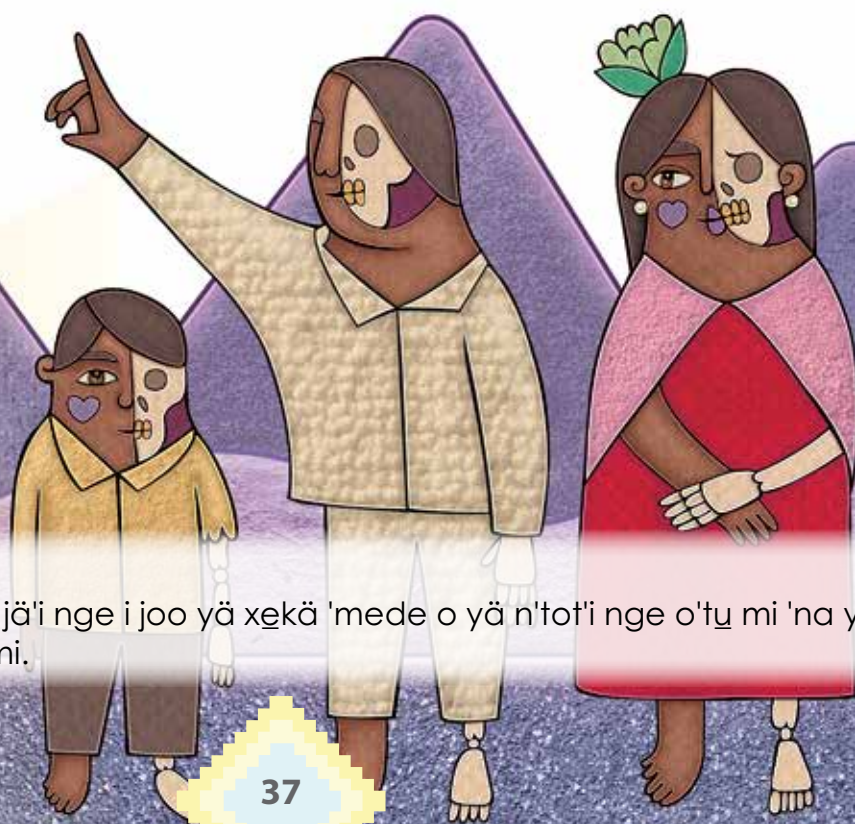
Nu'ä yont'egi nu'mu bi yode bi ntsü, 'ne bi dädi:

—Ingí tsa gä ëk'eí! Ja mande dä tsiga wa u —bi nexä dätegi bin tsü 'ne bi ma.

Yä jäi ma ge ga'tho yä Mbaxjua, nu'ä m'mui pombu mpont'aiü, 'ne apiä yonat'egi dä zixä ja rä huähi.

Rä petä hña:** Ausencia de la Cruz González

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

* **Rä petä hña.** Ge'u yä jäi nge i joo yä xekä 'mede o yä n'tot'i nge o'tu mi 'na yä jäi 'ne di perpu ja rä he'mi.

23. Hontho i ähä*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e wicho

Ma yä jäi nubu huähï Jalisko, ge mi 'muä 'na bome ge mi pets'ä 60 jeya 'ne tse ma 'mefi jäi 'ne ëhiä. Nu'ä bome tho tho mi hne 'ne mi hmadi bu huähi.

'Na pa nu'u yä jungängu bi ma ge nxi thandi ge xtä boni ga'tho pa, hange'ä bä thombu ja rä ngü. Ko'mu nu'ä bome himbi xokä goxthi, nu'u jungängü ntsedi bi xoki; ge'mu bi thini ge yä xi dü nubu ja rä ngü, 'matho bi m'ma rä koraso.

Ga'tho huähï bi badi 'ne bi munts'i pa xtä ma ntho'mi apu xängü jäi ni wadi, ga'tho hnini bi mfxte ko nts'ihme ge mi ja. Nu'mu ma n'apa, nu'u yä yaju bi hoki apu xtä t'agi bu kamposanto.

Xängü jäi bi monts'i xüditho pa xtä ma, pe ga'tho bi ntsü. Hma ge nubu kamposanto bi sok'ä huadä pa xtä ma nthandi 'ne nthämbënitho, nu'ä bome bi nants'i 'ne ga'tho bi ntsü 'ne bi ntihi.

Hma ge nu'ä bome mi ëna ge tho tho xi n'ähä 'ne 'na hogä jäi bi a'pi ge xtä mengä ja rängü, ge'tho tobe himmi thoni.

* INEA. (2008). Pukutsuk xeikça. En *Nemititeriwawe miiri nemitit'utiawe neniukiki. Wixarika. MIBES 3. Neteriwame. Leo y escribo en mi lengua. Huichol. MIBES 3. Libro de lecturas*. México: INEA: 56-57.

Hma ge nu'ä bome bi mengä ja rä ngü ge bi 'yose
'ne tobe bi nte 20 jeya, m'mefa bi nhiëni 'ne bi dü. Ya
mbinte.

Nu rä pa ya nu u jäi t'ut'i ge nu'mu tego di nduse,
hingä 'mese dä ma nt'agi, asta rä hyü pa, ge'tho
ts'ubutho hinxä ndü ä jäi 'ne ätho.

Rä petä hña: Ausencia de la Cruz González

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

Gi pengbu ja ni He'mi dajā'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

24. Ñase nge nu... mahotho*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda

Rä m'mui ga'tho mahotho pe ngi tsa gä hanthu.

T'ëk'ëi ge nu'ä mahotho ja ä ja ko ge'ä di hanthu, pege ina. Man'a jäi ge thotho ndeki ge nu'ä doni ts'ubutho mahotho, pege man'a mahotho nu'ä tego bi 'yot'e ge xtinja yä ndoni.

'Matho ja'mu di ëkeihu ge nu'ä k'ä maxotse ge'ä di 'mui. Ja'mu ja ma m'muihu di hänthu ge nu'ä k'ä maxots'e ingi oni'yü. Pege hingi tsa gä 'yomfënihu ge'mu njo'o 'na jäi tego dä ma, ge dä 'yot'e, ge dä za 'ne nu'ä ingi ma, nu'ä ingi ot'e 'ne nu'ä ingi tsa.

Ga'tho hindi hei tengü 'mu gä pätpähu rä 'mui, ge'tho nu'ä k'ä maxotse ingä geä t'ëmbi ge mahotho.

¿'Me nu'ä k'ä maxotse?, ¿'na nt'e deju, rä hmi he'mi, 'na goxthi t'egi, 'na nt'e xithi, 'na buxa xifani, rä hmi 'na mfixangü? Un'ä k'ä maxotse ya ge'ä ngu'ä: ga'tho nu'ä di wekju pa gä hanthu 'me obu mbo.

¿Hangü n'angü 'na gä hu di thohmu ga'tho rä m'mui pa gä othu tengü man'a jäi? ¿Nu'ä thotho ndumui ge ga'tho gähu dine gä othu tengü min'a jäi, 'ne nu'ä hindinthewi ge gi 'yot'e! Ja'mu nu'ä di 'ne gä othu ingä

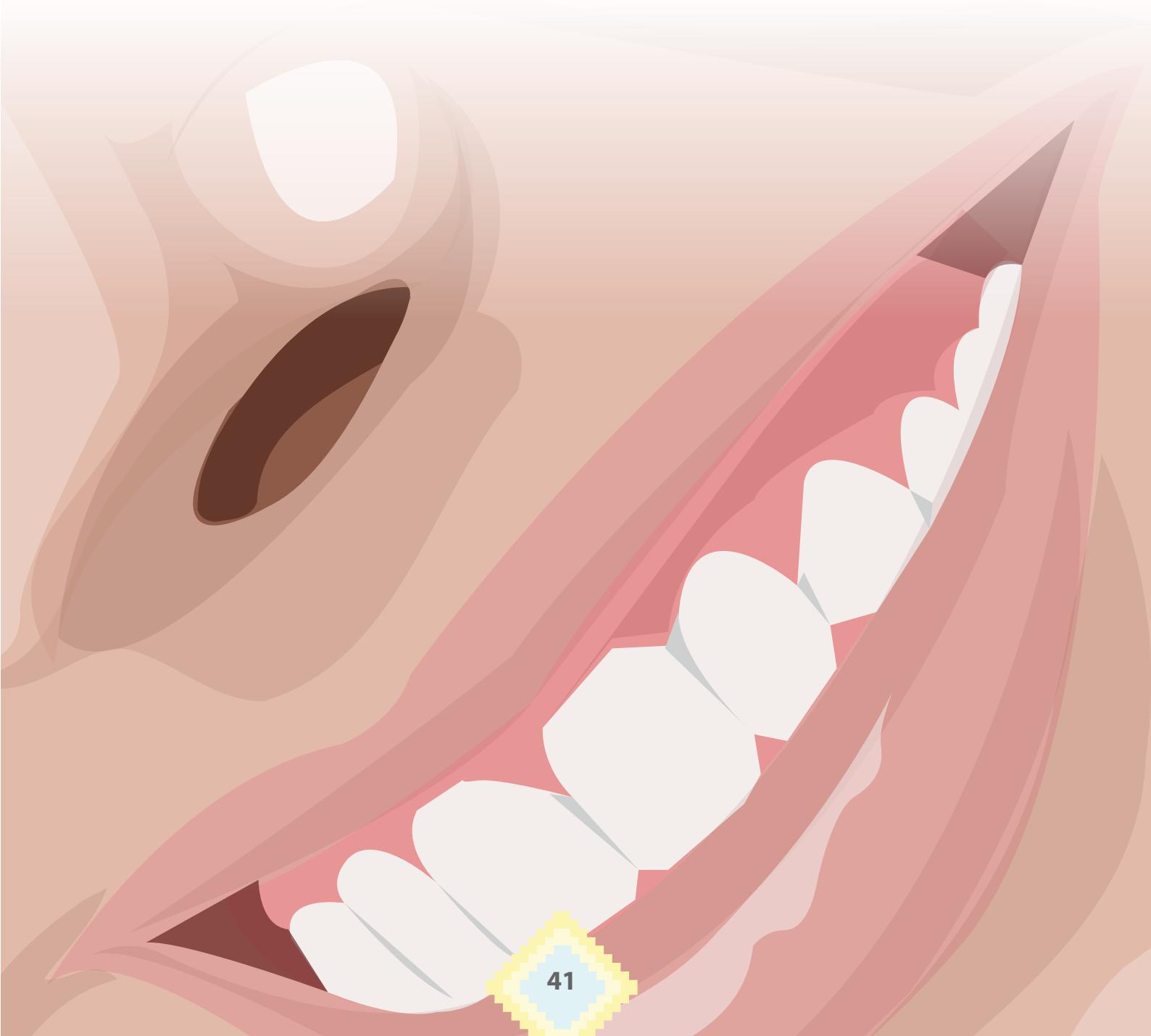
* Rivera, D. (2009). Hablando sola sobre... belleza. En *Hablando sola*. (2ª edición). USA: Girón Books: 65-67.

nj_xf_en_i t_eng_ü d_a'm_u g_ek_j_u. D_i e_ng_a m_an'_a n_gi h_ei g_e
g_ä o_t'e n'_an'_yo j_äi g_e g_ez_e g_a.

*Gä geze ga gekozehe, nzäi Gä gezehu 'ne njä'mu Gä
mpahmu. Ja gepu ja'ä xänho. Ja apu ha'mu xi mpadi.*

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

25. Oki da dehe*

Ts'gna nt'ëkëi wicho

'Mede ge n'andi 'na 'yohu 'ne 'na bome mi 'yo Santa Kru ja Banko ge Kalítike. Nu'ä jäi mi pädi ge pa xtä nzopu hnini xti n'yowa yoho ora 'ne hange'ä bi zoni xtä ma nu'mu ya bi nde, ante xtä ndontsä hyadi.

Pa xtä nzopu ni ma, nu'ä 'yohu 'ne nu'ä bome bi bent'ä 'na 'yü apu xtä 'naxä 'na ots'i ge nyste ma 'ne'ma n'et'a rä nguni. Nu'u bi huanhna nu'ä 'yü ge'tho hingi yabu xtima.

Nu'mu nu'ä 'yohu 'ne nu'ä bome mi thop'u ots'i bi mu rä xui, nubu mbo man'a mi 'mexüi. Himbi gaxpä nt'eni ge 'mexüi bi 'yo asta ge'mu bi bon'ä ñani. Nu'mu bi bon'ä ots'i ya xi nxüi, mi k'ä mahotho nzäna ge mi yot'ä 'iü, hange'ä nu'ä n'yohu 'ne nu'ä bome mutho mi 'yo.

Nu'mu mi 'me'ä 'na 'mede pa xtä nzote apu ni ma, nu'u jäi bi za ge 'muä mi teni, 'ne bi 'yot'e bi ñegi, 'ne bi

* INEA. (2008). Mewakaxawatsie. En *Nemititeriwawe mïri nemiti'utiawe neniukiki. Wixarika. MIBES 3. Neteriwame. Leo y escribo en mi lengua. Huichol. MIBES 3. Libro de lecturas. México: INEA: 48-49.*

hiändi ge hiü jäi ni wat'i. Nu'u jäi bi 'yomfëni ge xti nhyumi ko yä minjäiwi 'ne bi zani ge mutho xti 'yo pa xtä ts'udi.

Ngu'ä mi 'yo, nu'u ya jäi bi 'yo anja hinmi ts'udi. Thambënitho, bi nja 'na ndändähi 'ne bi nko'mi ko 'na däxi'o mi hña.

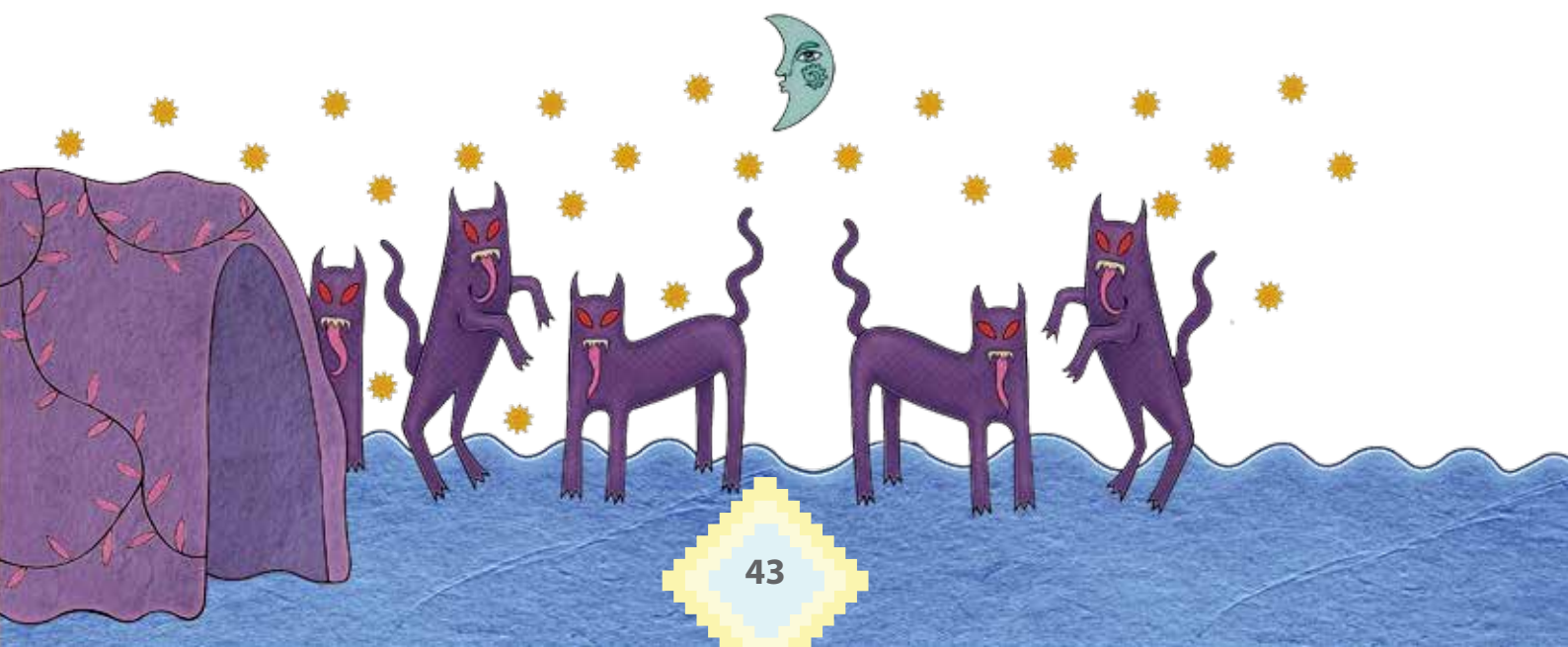
Nubu rä i'e 'ne rä dāx'yo ge made mi kom'i, nu'u jäi bi hyändi ge nu'u hiü jäi bi m'medi, 'ne bi hiändi ge bä 'yepu hyü 'mo züë tengü dāpuni. Nu'u yä jäi bi za ge nu'u yä züë mi 'ne xtä nza, hange'ä bi got'ia da 'ne himbi ñani, tengü 'mudi ähä.

'Mefa nu'u yä jäi bi nuhu 'ne bi za ge bo'meni yä bazu, tengü 'mu nu'u yä züë bi pidi, xti mpomi moxthe ndāndehe, ge maxoge bi hiti.

Yä jäi xip'u yä züë pombu ots'i, tengü ts'o tsat'yo hange'ä hma ge hondä thop'u ja 'iü nu'mu nxui.

Rä petä hña: Gilberto López Parra

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

26. Yä zu'uë handä nu'ä xä nho 'ne yä 'yanthi*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e kolombiano

Yä ts'o züë...

Rä kuskungo** bi ë made nxüi 'ne mafi uhhuhh 'ne ngu'ä hyü o goho nidi. Tengü 'na nxuni 'ne 'na bu'ne, nu'mu tühü hingi ho 'me dä thogi, 'mu'ä tego dä dü o dinja 'na ndumui pa 'na 'mui o 'na jungängü.

Rä tsats'i ket'ä rä ts'o züë hamu kut'ä 'ne kuat'ä ja yä ngü 'ne nu'mu thogi mfädi ge dä dü nu'ä mengü bu.

Ko ge'ä godotu 'ne rä t'ats'a 'naigu, nu'mu ehë 'ne kuat'ä ja yä goxthi o ko jäi 'ne mafi, 'mu'ä tego dä dü.

Pege, nu'mu tü'ä tamfo nu'mu thoä kut'a nde handä 'na ndu'mui ja hnini pe man'ä xänts'o nu'mu 'na nxüoni tühü tengü rä tamfo, jge'mu man'a xäntso dumui!

* Mena, P., Arreaza, H., Calle, T., Llambí, L. D., López, G., Ruggiero, M. S. y Vásquez, A. (2009). Animales que anuncian buenas y malas noticias. En *Entre Nieblas. Mitos, historias y leyendas del páramo*. Quito: Abya-Yala: 46-47.

** **Kuskungo.** Dä u ja rä zagu wa täni rä 'meti bu Ande. Gi tin'bu ja rä xeki hai América.

Yä hogä züë...

Nuga'me nua Chile xänho 'me dä thogi nu'mu ya züë: nu'mu yä kurikinga* dī mfehe o 'ma ä ge'tho huähi, dī nho yä nsofo. 'Ne nu'mu n'abu dī mfe ge'tho bu dī 'mahmu, dim'murä xähi o dī ntäti. N'andi nu'mu dä tühü yä 'mo papa, theni 'ne t'axi, ja däpo t'embi Rā Panchu rä 'yü Kristorey, ko ma to, ma bome 'ne ma ndoko, bī kuat'ä yoho yä kurikinga bī hiupu m'oxiza 'ne bī ntsihme bī thëtsä mfehe nubu dī tühü 'ne bī ma.

Gep'uya, nu'ä ma ntekēi ga he, dä man'me:

—jXtänho yä nsofo!

'Ne ma jüani: xängü yä papa dä hux'me, dä ot'ä 'na hogä mpa 'ne dä tä'ä nt'ofo ko ge'ä dä fut'i ma ngü.

Nu'mu ndī tom'me 'na meni ge xi du bī yut'ä 'na t'axä tumu 'ne bī thets'ä mfehe pu mi 'men'ä anima, dī mangahe ge geä rä ndähi ä jai xi du k'äskähu.

'Nep'uya xidi ekēihe ge nu'mu we yä dängü bu ja ngü dä käskähu. Ket'ä 'mu yä hogä züë, tengü ä haho, ge nu'mu dinthehu xänho man'a 'mu dä mixän'a, pe ndä zoxä ja ni da 'na, ge'puya thocho xänho ge'tho othegähu, yä nhiëni 'ne taki'ä nheni ge totkähu.

Yä hä hña: Eulalia Ruano Chuquizán y Teófilo Moreno

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

* **Kurikinga.** Tsintsu nge mengu bu ja yä 'toho 'ne hyä däpo. Nzäntho'yowi rá nhyuni 'ne tsa dä the yä zü'ue wa tä za ä yä xin'dü.

27. Ră Popokatepetl 'ne ră Istaksiwatl*

Ts'ana nt'ëkäi me M'onda

Istaksiwatl 'na ră bomm'e xänho, ră t'ixü 'na ră dăzt'abi asteka, nge tho^{tho} mi ne 'na ră t'un'yohu ră thühü Popokatepetl. Nu'mu nu'ä ră ta bi bädî nge 'nuä ră t'ixü mi 'ne nu'ä ră t'uhni jäi nu'ä ndä bi 'menhî yab'utho, pax tă nu 'na ntsui nge'tho nu'ä dăzt'abi mi nepe hinxta mengi nge dî te.

Nu'u yä t'uhni jäi hin bi 'ne, pege nu'ä dăst'abi, bi xifi nge nu'mu xtä 'mengi nge dî hiämba ră ña nu'ä ră tsuibi nu'ä ră pa ä xti japi xti nthäfi.

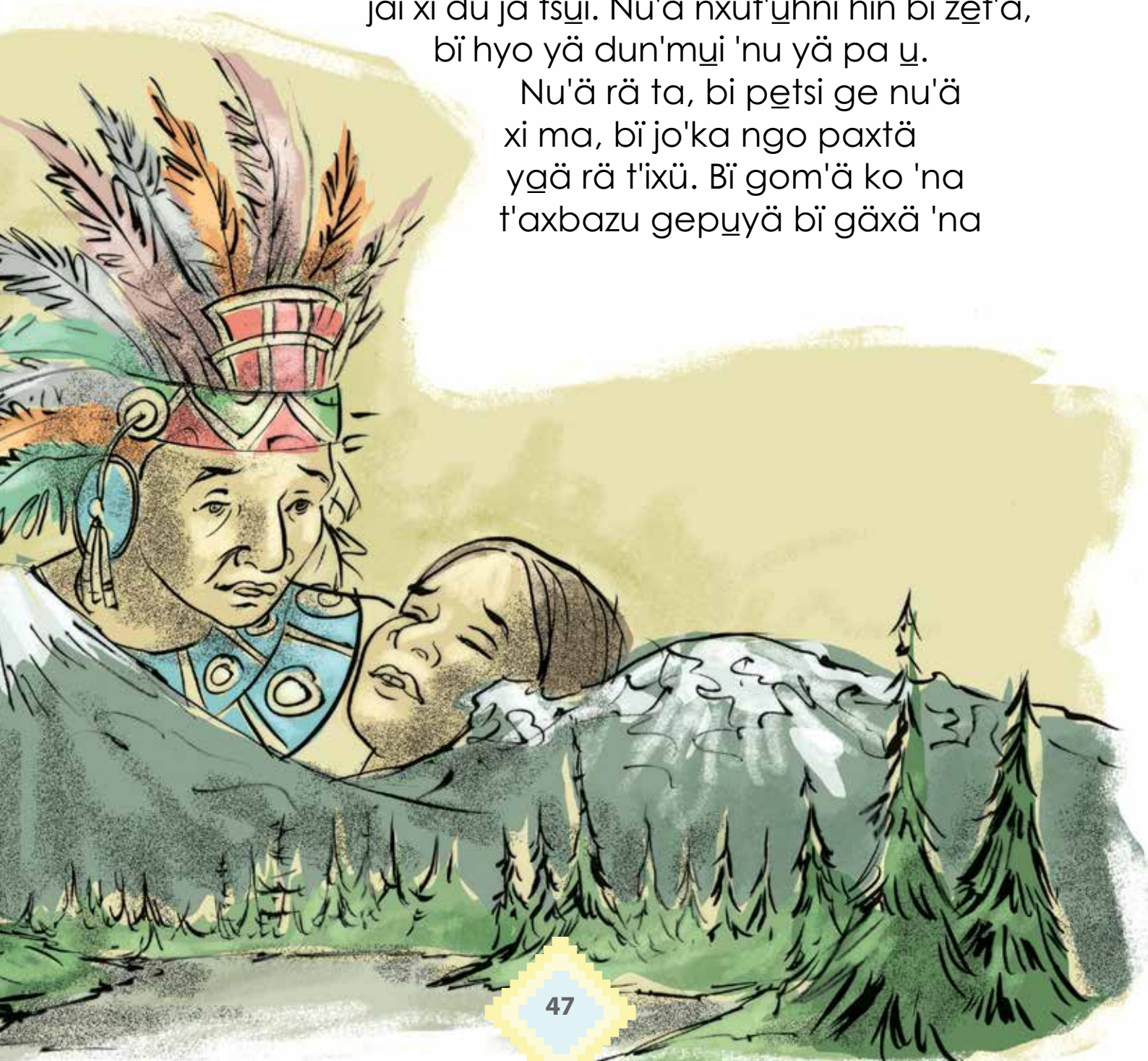
Popokatepetl bi ma ja ră ntsui ko ră 'yomfëni nge xtä ndähä ge pu yä xta mengi pa xtä nza xti nthäfi ko geä tego mi 'ne. Nu'ä t'uhni jäi mi thi'ma ja tsui, bi thogi xängü yä jeya 'ne njäm'mu bi zobi.

* González, M. y Círigo, A. (Comp.). (2008). Popocatépetl e Iztaccíhuatl. En *Leyendas mexicanas de todos los tiempos. Prehispánicas, coloniales y modernas*. México: EMU: 34-35. (Grandes libros, s. n.).

Nu'ä Istaksiwatl, mi tü rä 'mui ge'tho, nu'ä rä
 mint'uhniwi ge b*ī* ma ntsu*i* hinmi ëtho. Nu'ä rä ta mi
 ëna ge yä mi tso xti nthäti, hangeä b*ī* hyonma 'na tego
 xti thätui ä rä t'ixü. Nu'ä rä nxut'uhni, nthotho mi neä
 Popokatepetl, hin b*ī* 'ne b*ī* yode nu'ä bi xip'a rä ta, xindä
 ge'tho ntsedi mi ña. Ge pu yä b*ī* hyat'i b*ī* xifi ge nu'ä t'uhni
 jäi xi dü ja tsu*i*. Nu'ä nxüt'uhni hin b*ī* zet'ä,
 b*ī* hyo yä dun'mui 'nu yä pa u.

Nu'ä rä ta, bi pet*si* ge nu'ä
 xi ma, b*ī* jo'ka ngo paxtä
 yaä rä t'ixü. B*ī* gom'ä ko 'na
 t'axbazu gepuyä b*ī* gäxä 'na

xindo xanoho, thämbënitho bi zä ä Popokatepetl, yä xi 'mengä ja ntsui mi hiämbä rä ña rä ntsuiwi.

Nu'mu mi zo ä Popokatepetl, bi dini ge mi ja 'na ndängo, nu'ä bi i'orämfëni ge yaxti nthätui ä Istaksiwatl, nu'ä pa bi zo't'e. Nuä xi thogi ge bi dini thocho xä n'u, ge'tho nu'ä rä ta ä hmute mi hokpä rä nt'agi. Ko 'na ndädu'mui ge 'na yohu dä zä. Ntsedi nu'ä Popokatepetl, bi dexä nxut'uhni ge yä xi dü bi ma ja yä t'ohö.

Ja bi yop'u apu ja xahai gepuyä bi dändehmu. Bi nzoni 'ne bi 'mafi ge rä nkue nxüi 'ne ma pa.

Nu u yä ojä bi nu ge thocho mi zona Popokatepetl 'nepüyä bi dängi ge rä nxizoni 'ne bi zobi, bi gom'i ni yoho ko tse tengü 'na t'axbazü, gepuyä bi 'yo't'e yoho yä t'ohö. Hange, nuya, jongi tsa di heke.

Istaksiwatl fädi tengü 'na *Bome ge Ähä* ge'tho ga'tho ä t'ohö k'a tengü 'na bome ge xä yoi njom'i. Popokatepetl, rä thühü yä *T'ohö M'ifi* 'ne te. Nu'mu nuhü, ko dumui ge'tho handä hmute mi 'ne ge xändü, mafi ge rä nkue asta di fet'ä hai 'ne nu'mu zoni thuti ga'tho ä di nt'ewi.

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

28. Yá ngü yä jä'i 'mupu ja yä tse*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e eskima**

Nuya ya jäi 'bupu ja ya tse bi 'bupu Ártiko, 'na rä xekä hai nge eme xä ntse. Nu'mu xä ntse, asta nguto zäna xän tse, käi asta hai, ä gä ntse. Ya jäí ot'e ya ngu, xtä mpa pa dä hyat'i.

Pa nge ya ngü hindä yu'ta ndähi. Ya jäí 'bupu ja ya tse pa nt'agi hai. Njot'i ko ya xithe ne ma kuarpä ya hai ne ya dotse.

Pa ge'ä hinda yu'ta ndähi, nuya pa ya tse, ja ntsedi di pakä ndähi, ma hoki xä nho, pe i kut'ä tse 'mu bi sok'ä ra jür'i pa dä yu'tä 'na. Jänange'ä pa da yu'rbu ja ya ngü ya eskima, ma hoki 'na ndo jun'na otsí, pa hindi japi ra bon'na pa.

Nu'bu ja ä otsí ja m'betsi 'bu ra ngoo 'ne ya pefi nthozü'uë. Mbo ngu, ma pa'mi n'tudi na ndëga 'yohuä 'ne ja'huä. Nuna ndega n'tüdi pa nyot'i 'ne pa mhäri ya tuhu.

Jänage'ä na ngü ya eskima nzä'i xä ndü'mi 'bu asta tsa di 'yongozo 'bu mbo 'na. Hya hyu'he 'betsi 'bu ja jun'na otsí.

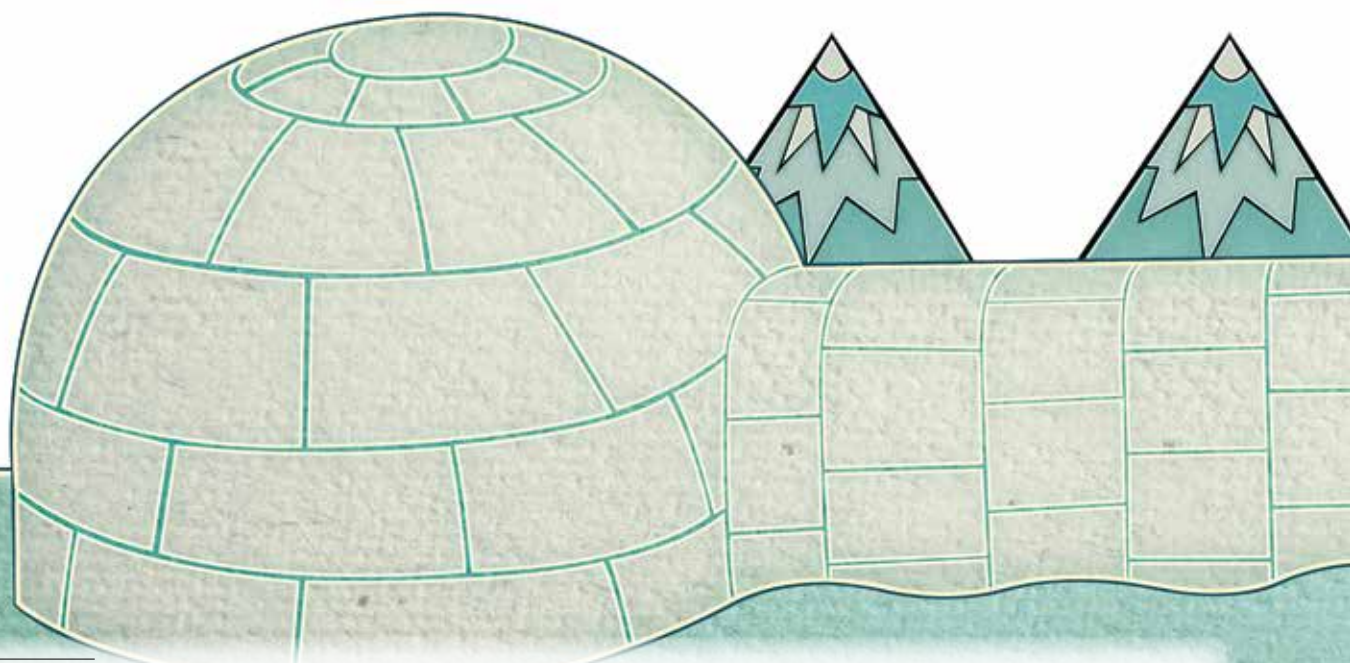
* Fondo de Cultura Económica (FCE). (1994). Las casas de los esquimales. En *Hijos de la primavera*. México: FCE: 168-170. (Vida y palabras de los indios de América, 1).

** **Eskima.** Jä'i ge 'mu hapu nthotho xä ntse nu'ä Ximhai.

Ya jä'í 'narbu oi, i otsi ya xizate. Nu'bu mbongu ya bom'me i nkuni 'ne i n'wedi, 'menta ya nyohu di hokiä mpefi pa rä de ya 'yohuä 'ne mi 'ra ya zate pa da tsa, nu'mu pa ya tse y nthege 'me'ä ra tsi jänange'ä ya nyohu i poni yarho bi honya zate pa di ntsihme.

Nu'mu bä di ya'ä ya nyohu bä di ho'kra hyetse ngü ko rä xitse. Ko eme xi nhei di tutsi ya za pa da t'ote ya hoga ngü nu ya nyetse ngü ma hoki nu'bu 'be'ä da dini. Ya na nge'ä nt'ode ko yä xi tse. Nuya nguntse ga'tho pädi nge ni hü: *iglú*.*

Nuya *iglú* 'naigu ma hoki tengü ya ngunza, 'me'to nthëtsi hai, a nubu ya rä ntu'i ya xekä xitse. Kexta xan'me'u ne hindi japi da tho'ä tse tengü xithe.

* **Iglú.** Ngü mahoki ko blo ge tse hapu 'mui rä eskima nu'mu yä zäna xäntse. Rä ñuhü Xäntho mahyoni: **ngütse**.

Jänange'ä ya *iglú* 'ne petsä mpa mada'geä ma hoki ko ya xekä dotse.

Kuf'ä hya ts'i 'bu ma xotse ko 'na rä xe'kä do ts'e ëna rä xito ja 'kurbu hyats'i.

Nuya ngu, ma ho'ki ko ra dotse asta nu'bu ähya jä'i, nu'bu bi zo'ä mpa i punt'u. Nu'mu se hya da'ye 'ne di pat'i buya pigi ya tse. Ya pa'ü hinma hyoni ya hoga ngü ya jä'i 'bu'pu ja ya zi nyetse, tengü ya ngü hyoya, ne'pu ya 'na hmantho tsa dä xots'i ne dä xudi n'itho 'menta ku'hya zate.

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

Gi pengbu ja ni He'mi dajä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

29. *Martin Luther King**

'Mede te**

Martin Luther King bi m'mui ngat'i hai yä Zubi rä 15 pa rä zäna enero ge 1929. Bi xadi jä ndägunxadi *Pennsylbanya*, Bosto 'ne Jarbar.

Rä 1 pa rä zäna diciembre ge 1955, ja'ä 'me bi thogi ge bi patpä rä te 'ne xängü yä jäi afroamerikana. Rosa Parks, 'mefi 'mojäi ge mi petsä 50 jeya, imbi unahudi 'na t'axäjäi bu ja t'egi 'ne bi jot'i. Ge'tho minjabu yä lei nu'u yä pa u, nu'u yä m'ojäi tse'ä mi unanthuts'i yä t'axäjäi.

Ko ge'ä mi thogi bi boyäkuē ya 'mojäi 'ne bi munts'i numu hnini *Mohtgomery* —ja mi yobu, Luther King— binja 'na n'kaspi ge 381 ma pa ko ge'u yä t'egi thëna jäi. Bi thüspi *Hmandü'mui pa xfinja nt'ëk'ëi* ge'tho nu'u yä jäi mi 'yowa 'ne nmitexä t'egi.

Ya nsoke nu'ä Ngudäst'abi bu Alabama bi iëna ge hinmi ho 'me mi t'opu ja yä t'egi, 'ne gep'uya, rä 21 pa rä zäna disiembre ge 1956 bi nantsä nk'ats'i. Hange'ä man'a bi nja n'tëkeï ja rä **nobiolensia aktiba***** pa yä hixtä

* S.A. Sobre el Dr. King. Visión de conjunto. Recuperado de <http://www.thekingcenter.org/about-dr-king>. The King Center.

** '**Mede te**. N'to'ti gembu 'na jäi hma na m'mu'i 'nanyo jäi. Hüxpü nhämfëni medi m'mu'i tengü gotho rá thühü, rá pa bi m'mu'i, rá thühü yä ta, nepu bin xadi, nu'a mi 'yo'te ngë rá hnini, ne'a rä pa bi du.

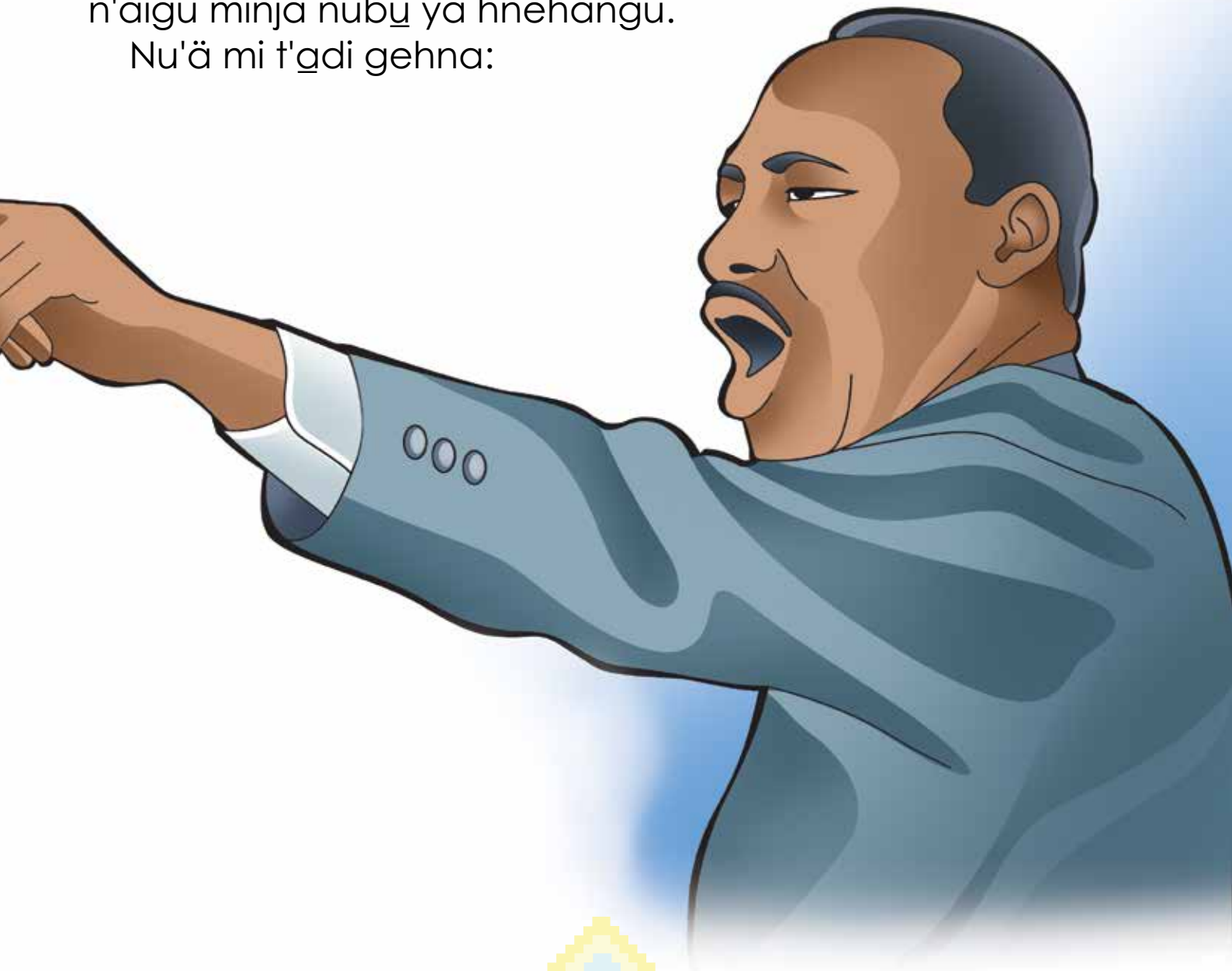
*** **Nobiolensia aktiba**. Ge'bu üdi nge hingi numanho 'me'ä pa n'to'te 'ne honi nge di nja 'na rä mpadi.

hnu dondo. Ge'mu dä za ga tähmu —mi ma ä King— sinke tsui 'ne ko matent'ëkäi m'mefa dä hma ge binja n'andi 'na dä hnini, hnini m'ojäi ge bi xambä ga'tho yä jäi tengü bi di hokä m'mui sinke ntsui 'ne ko matent'ëkäi.

Ket'ä binjabu (hingï ho dä ma'weke) bu Alabama, bi thuspi Sentado Ge'tho nu'ü jä 'mojäi mi hüdi apu nweke pa nu'u yä t'axäjäi ja yä mants'ihme, mi pa nijä 'ne mi hüdi apu yä nweke pa yä t'axäjäi ket'ä n'aigu minja nubu yä hnehängu.

Nu'ä mi t'adi gehna:

- Ge yä xtäma ma weke, pa n'abu xtä hiühmi ko yä t'axäjäi ja yä m'amtsihme, yä nijä 'ne yä thom'äjäi, 'ne u mi 'na.
- Ge paxtä t'una 'mefi sindä xtama ma weke.
- Ge paxtä mbombu fadi ga'tho yä jäi mi ofadi.
- Ge paxtä thoni 'na komite ge yä m'ojäi 'ne yä t'axäjäi, paxtä hma hä'mu xtä, nyut'u min'a yä jäi ja hnini.

Ja rä he'mi *Rä Tsadi Dändehe*, nu'ä King ma ge bi jääkpä rä mfëni ä Gandhi 'ne bi bädi ge rä *doktrina ge amor*, ...*tsa dä t'ot'ä tsut'abi sindä dinja ntsui*, 'ne xi mi ma ge gä mahmu mantsuihu, pa xidi yomfëni ge hingi ho ä ot'e, pege hingä tsuhmu.

Martin Luther King bi tho rä 4 pa rä zänaabri ge 1968 ge'tho thocho bi ñanña jäi pa xti n'aigu, hange'ä hma ge nuna hogä yohu mi ña pa ge'u, *oto yahña* maske bi tho pege nu'ä rä yomfëni 'ne rä 'mefi bi za binja; hämadi rä 'mefi bi fädi ge ndänho rä mfëni —'ne u ya t'axäjäi— 'ne bi bädi ga'tho yä hnini inximhai. Ja 1964 bi t'uni nuna **Premio Nobel de la Pa***.

Yä pongähña: Noé Alvarado Méndez,
Selma Yaneth López Mérida y Dulceidi Nava Hernández

* **Premio Nobel de la Pa.** 'Na rä n'tudi nge pa n'tunni 'na rä jä'i nge xä mpefi ge ot'e di m'munmanho yä jä'i 'ne yä dahnini. Rä ñuhü Xäntho mahyoni: **N'tunni N'tudi ge rä Hogä M'mui**.

30. Rā t'umandazehe* (Xekä n'to'ti)

'Mede franské

Nubu ya bi ze'ä rä haho.

—Hats'i —bi 'yen'ä rä haho.

—Hats'i, ¿to'o i? Eme mahotho I —bi 'yen'ä rä t'umandazehe.

—Na hahoga —bi 'yen'ä rä haho.

—Ehë ga nñemmi —bi xi'ä rá t'umandazehe—. Eme di tü 'müi...

—Hingi sa ga nñemmi —bi 'yen'ä rä haho—, hindamaxü ga.

—¿'Be'ä maxü?

—Eme xä ma ba mpumbëni ä. Dä mboni nge di ntsi xan'na...

—¿Di ntsi xan'na?

—Ge'ä ya —bi 'yen'ä rä—. Pa nge ka, gra t'ubats'i di ñahui 'na mahuähi bats'i, 'ne hindi hon'i; pa na nge i, hentho na hahoga di hñahui 'na siento mahuähi haho, 'ne hingi hongí, pe nubu ni maxugi, gi m'bui pa nu'i xi ga mbuka pa nu'e nua ximhai, nubu gi maxugi, ma m'bui di un'ä ra nzaki zu makä hyadi... Pa geka na ot'ode na njohni ni xähni xo ena 'na zu 'bei. ¿Gi nu ya huahi bi ja

* De Saint-Exupéry, A. (s. a.). Capítulo XXI. En *El Principito*. Madrid: Enrique Sainz Editores: 93-98.

nu? Nu ya huähi hintembenga pe nu'i ja ni zextä, ne'bu ga maxugi nuya k'axt'ähuähi di bengägi.

Bi entho ra haho 'ne ya'a bi hñet'ä rá t'umandazehe:

—¡Yorka mate, ge gi maxugi! —bi 'yenn'ä.

—Nu'ä 'be'ä go gi maa —bi dähä rá t'umandazehe—, pe dä di xenga. Njatho ga honga mi t'a ya hogä jäi 'ne mi t'a ya 'be'ä.

—Hontho mfädi ya 'be'ä ge ma maxu —bi 'yen'ä rä haho—. Ya jäí ya hingi pongi 'be'ä da ba'u i tai 'be'ä xä 'yo'tya maa, 'ne hingi bu pa ya hogäjäi, ya jäí ya hingi 'bu ya nyohu. ¡Nubu gi ne 'na hogänyohu maxugi!

—¿'Be'ä ga ot'wi? —bi yen'ä rä t'umandazehe.

—Hindi xä m'bui 'na —bi dä'ä haho—. Fudi gi mi ä nanni, na pa ngü na pa ga thanmi.

Bi hyatsi ba penk'ä rá t'umandazehe.

—Bu da sa 'nat'ä ra ora gi tsehe —bi 'yen'ä rä haho—. Tengü bu gi se'ä goho nde, ga fudi ga njohya hyü nde; nubu bi zon'ä goho nde ga pädi hangu, ¡di mu'wi a ra njohya!

Njabu, rá t'umandazehe bi maxu a haho nubu mi zo 'na ora da ma bi ñedi.

—¡Ah! —bi 'yen'ä rä haho—. Ga ntsonga.

—Go ntsoki —bi yen'ä rä t'umandazehe—. Nuka hindi mbeni te ga ot'ä'i pe ga ne se nge da maxu'i.

—Ge'ä —bi 'yen'ä rä haho.

—¡Pe'ä gi nsoni! tsadi tho 'be'ä xka 'yot'e, 'ne hinte gi tähä.

—Xtä tähä —bi 'yen'ä rä haho—, di mben'i ko ra k'axt'i ra huähi.

Nu'bu ya bi juat'i:

—Ba handi ya doni, nubu ba pengi nge gi ñeki ga ra mbetsa hña.

Rá t'umandazehe bi ñet'i ya doni, nubu ba pengi ra haho bi yëmbi:

—Ma mbetsa hña hingi heï: **i hnu juäntho ko na mu'i, nu ja ntse di hingi nu ra da. Ga'tho ya jä'í xä pumbeni a ra njüani, pe nu'i hingi ja gi pumbeni. Yot'ma su 'be'ä xkä maxu.**

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'meñi.

31. Ră *ministro* 'ne ră 'mefi ma uni*

'Mede chino

'Nu'a ra maxte *ministro*** Yan ya bä pengä 'na rá 'befi
'bu bi mu'ä 'na mandase Jin, bi n'kat'wi 'bu 'yü 'na ra
xu 'yonza. Bi xi'ä rä n'yont'egi di nsaya, pa da gäi 'ne di
zenwa a zi hyoya nyohu:

—¿To'o'e?

—Nuga dä Yue, t'engi Dada do.

Bi 'nanstho ä rä *ministro*, nge'tho nuä
Yue mi t'ëna, nge eme mi ja rä mfädi.

—¿Pe 'be'äxkaja? ¿Hänja gi
'yo'wa?

Nuna Dada do bi dänhma nhyoya:

—Nuga 'na 'mefi n'uni na rä
m'memeti. Xä 'menga ndüza. Ko'mu
yatho, di ntsaya nyondi 'na yogi.

Ma n'natho bi yom'mui ä rä *ministro*:

* Chang, S. y Calle, R. (2005). El ministro y el esclavo. En *101 cuentos clásicos de la China*. (9ª edición). Madrid: Arca de la Sabiduría: 49-51.

** **Ministro**. Jä'i orä wenda rä 'mefi hapu thoki 'ne
ni 'me'to ja'ä nzan'tä hai hapu 'mui ä tsu'tabi 'na
munts'a hnini: xänzaki, 'mefi, xadi, 'ne u mi 'na. Ră
ñuhü Xäntho mahyoni: **Tsu'tabi**.

—ǀHa ge nja nge gä nja'bu, 'ne ja ni mfädi'e!
 ǀNjam'bu gä tso'ä rä n'uu 'ne hanja?

Bi da'ä Dada do:

—Mi thoka he thuhü ko ma 'mui'he hingi tsa gä pe'pi
 ko ma mfädi, janangeä da fu'ka. Ma nhñujeya dä di
 mpe'be 'na rä memeti.

Nua rä *ministro* bi huë'kä rä Dada do.

—ǀA dä za dí thoge'e 'bu di njü'ti'bu?

—Hähä hmu. 'Na fani mi tsu xä madi'ä nge 'na 'mefi
 n'uni.

Nuna *ministro* bi xokä 'na rä fani 'ne bi zixpu ma di
 mpe'a rä 'mefi n'uni. Ko nu'ä bi bi za bä nthoge ä Dada
 do. Ne nu'ä bi mun'na 'befi ä zi mefi n'uni nubu bi ja rä
*ministerio** dä gü'ti 'nazna, 'nazna.

Bi 'ba bu ya, ga yoho, num'u mi zomp'u 'bu'ä rä
ministro. Bi gäi 'ne himbi yorpä ma tsü a dada do.

Pe nu'bu ya nuna zi 'mefi n'uni ja xä nthoge bi 'ne
 xtä tho'gi. Nu'mu mi bä'ä *ministro*, bä 'poni 'ne bi
 yëmbi:

—Nuga him'mi pä'i, pe dä juxi'i ne dä mun'na 'mefi,
 ǀha gi ëna tsutho xtä o'te'e? Hingi tsa gä pädi hänja gi
 'ne gi tsogi'gi.

Nu'ä Dada do, ma 'natho bi nkue:

—Tsa gä harpä ra n'üni 'na nyohu nge hingi päki.
 Pe nu'mu pähna jä'í te ma mfädi, 'ne hingi ëski, fädi
 njäm'bu gä ha'ta'ä. Ma juäni xtä mpe'ka nhñujeya

* **Ministerio.** Dänegü 'ne xekä tsu'tabi ge munts'ä hnini. O rä wenda nzän'tä hai
 hapu da thoki ra m'mui. Rä ñuhü Xäntho mahyoní: **Yä Dänegü Tsu'tabi.**

n'un'mbi, pe hindi orpa ma sü. Pe, nu'e gi pädi hangü dä di mu'wi, jänageä gä juxki. Hindi ë'kiä'i nge ko nuä rä 'mate gä 'yorke ja nge gi tso'gi. Bexke dä pä'tho 'bu ma texa ni t'egi hingä da'ka nthütsi. Hindä nkue nge'tho da ëna maske bi pumbëni. Pe nu'bu ma som'be ngü hont'a himbi yorkä ma sü. Mfädi hnu dondo ä ya. Tengü wa tengü 'nu hnu dondogi, 'na xänho gä peng'bu dä ëhë.

Nu'bu ga'tho mi 'yo'ä, ra *ministro* bi bärpä ra nyëtsi. Bi 'yapa mpunmbi njuantho:

—Pun'gi hontho mi pä'i nge ni m'bai. Pe nuya dä pä'a ni ts'a. Ma 'na di ëtsä ya nge 'mudi, 'kohi kuo. Zeki ga huan'ng ma n'ümfëni.

Nu'na Dada do bi gohi. Nu'ä *ministro* bi manda dä simbä 'na t'otsi eme xänho ne bi wini, bi ñep'u ja nthutsi jantsedi ä bi xirpä rä hoksei. Pe hingä ge'ä i njamanho ä Dada do:

—Hingi ts'u dä hoga ni nhojä'í. Nu'ä da n'tëspäte njatho 'bu'ä hingä 'be'ä ja di n'tu'ni. Gä ntsü'a 'bu zäntho gi jagbu.

Ge'mu ne gehya nu'na Dada do bi mpu'ni ndo hogä ntsopäte 'ne ndo t'expa jä'í 'bu bu'ä *ministro*.

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

32. Ts'ana nt'ëkäi nge rä jumhai*

Ts'ana nt'ëkäi me M'onda

Gehna na n'tot'e 'na zi hyoya tsunt'u nge ma ni hüü Weliyoj, bi tehna tsu 'menta bi za. 'Na rä pa ya bi za a na tsu nge ya bi ndäjäi, bi 'yëmbi:

—Ja nge gi poni, wä hon'ni m'ui, nu'bu hin'na Gä tü'wi wa thuhu.

Nuna zi tsunt'u bi n'yoo yatho, gem'u mi zom'pu 'buhya zi däjäi *Atlakatl* 'ne *Akoatl*, yä ta'u 'na rä hmute eme mahothotsu ma ni hüü Ameyali. Nu'ä rä tsunt'u bi ho ne bi mpepu. Nu'ä ra dada, *Atlakatl* bi 'yopi:

—Ja'wa 'na rä juay, numu gi hyat'i gi po'ke ga'tho ma hai. Gi ko'mu, i nu'bu hin'na gi mpex'bu!

Weliyoj, nge'tho ma na zam'ui bi nyets'i. Kom'u hin'mi padi 'be'ä Gä nja. Nu'bu mi hyatsi 'bexke bi mudì pe bi nxuitho ne hinte ni 'bektho. Na hmantho bi zop'u ä rä hmute, ne bi, 'yan'ni:

—¿Hanja eme tu ni 'mui?

—Eme di yagi. Nuya hai jawa 'batho n'yowi tsoda, nge'tho xo hinte di poktho. Di tsa nge Gä 'ba man'u ko ni ta.

* Donnet, B. (2005). La leyenda del cacahuete. En *Águila y serpiente. Mitos y leyendas de México-Tenochtitlan*. México: Selector: 55-58. (México Mágico, s. n.).

Ameyali, na t'ixü ya p_uni, nge 'nex'tä nza a zi nyoh_u.
Pe nuna hmute, kextä bi hoo ä nyoh_u, nge'tho eme mi
yum'man'ü, janangeä bi zedi:

—Xiki, 'be'ä gi nee: ¿ntsihme o t'ähä?

Ntsihme bi 'yëna. Ameyali bä hä xängü ya mohi ya
tuh_u eme xänkuhi, nu'ä nyoh_u nu'bu mi jua'ä ntsihme
tengü 'na rä mandase 'bexke bi nhähä. Nu'bu
mi nuhü xo bi n'anstho nge'tho ya paxi ga'tho
ya ma ntetsi.

Atlakatl, bi n'anstho ga paka 'bu mi ts'u
gi pädi, bi 'yembi:

—Gä da'ä ni mudi 'mefi: jawa 'na
ndät'egi ja nge gi 'yetsi ga'tho ya zaa jabu
ja ma hai. Hmekätei 'bu hingi juadi.

Nu'bu xantho mi jab'u xängü ya däza
xa mee; bi bëni nge njäm'bu da za xta
'yetsi ga'tho ya za. Mi sa nge ya xi 'bedi,
ntsarbu bi zo'ä rä 'tixu u ya p_uni. Nuna
bi hñurbä ra mu, ma hon'ä bi ü'nna
nts'ihme 'ne bi ähmi. Nu'bu mi 'ä'ä ra
nyoh_u nuna hmute bi bä'hä nge mi
yundat'a, gehna i ne wi janange'ä bi nzäm'mi ä zi
ts'un'tu. Xo hingä ya'ä i 'yot'ä 'befi asta bi hyen'u ya
zaa.

Nu'a ra däjä'í p_uni 'bu mi zemp'u huahi, hingi
pä'tho 'be'ä dä maä. Ante di nu'ä Weliyoj bi
'yëna xi'bu mi tsu ja mfädi na, pe ntsütho
'bu. Sa'bu mi zan'ni bi ünhma 'na ra

'mefi mi ts'u xän nhëi, pa dä bädi to'o di zedi. Nubu di ge'ä njabu *Akoatl* ra xitsu 'ne nu'ä da bent'i 'ne 'bexke dä za.

—Gi tu'ä huähi pe di ne nge nu'bu bi nde yaxti ja'bu ya thä.

—Mfädi exo dä tsahmagaya, bi 'yendü'mui ä rä nyohu. Pe hingä ya'ä i zo'ä rä n'yowi.

—Otü ni 'mui Weliyoj. Eme xä nhëi m'eä si'i; pe di 'ne'e, mba Gä 'nahmi.

'Na zi tu'ki bi pumbëni u ya däjäi puni, nuna Ameyali bi 'yëm'pä ra n'yowi:

—Texma xuthaga, Gä tsahmi.

Nu'u ya däjäi puni bi mpundähi 'ne bi dënni. Eme bi nkue nge'tho bi bädi nge geä rä t'ixü bi ze'ä Weliyoj.

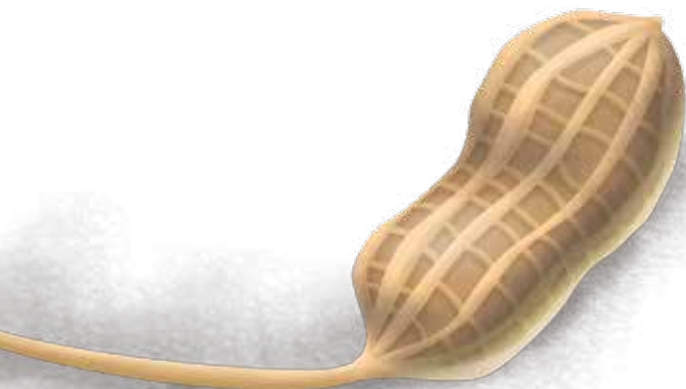
Ya nu'mu mi za nge dä tsudí, Ameyali bi Gä'a hai ne bi 'yembä nyohu:

—Nu'ä dä ñanwi, tsa nge ga mpum'i 'nanjäitho ¿a gi 'nee?

Bi 'yena hähä ko na ña, 'na hmantho na hmute bi mpun'ä 'na rä paxi pe mahotho ko nya 'kaxtä doni. Ne nuna Weliyoj pa hindänuyu ya puni, bi 'ya'pu mbohāi.

Mi thohya jeya, ya jä'i bi din'ä zi t'u'mui nt'agi 'bu mbohāi: ra jumhāi.

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

33. Kox 'ne rä Hmuthe*

'Mede me M'ondä

Nu'bu ja rä hai rä Kox, mi ja 'na rä ndümü. Tsutho mi ye, ya dätthe tsutho mi poo, ya huahi xä 'yot'i ya paxi ya hingi tsa di nte.

Nuä rä Kox ne ra nana yatho bi n'yo pa bi zom'bu bi ja 'na dätthe pa rä tu ä dehe. Nu'bu mi zoni bi nu nge emme mi 'bupu ya jäi tuxä dehe, ya bätši ma di nxaha 'bu ja rä dätthe.

'Menta ra nana bi 'yuts'u ya xano, nu'ä Kox bi yu'ä nxaha. Pe hin'mi pa'ä nxaha, janageä pe emme mi hant'u mi'ra ya bätši nge nxaha. Ëna ya huäyu ne hingi sü di jä'dä dehe. ¡Xo di tsa gän njanu! Bi bëntse.

Nu'bu ba penga ngü ä ra Kox 'ne ra me, nu'a bi ëmbu ja ra thi. Bi

* Gómez, M., González, L. V., Hernández, G., Morales, E. C., Rodríguez, B., Villarreal, M. B., Balmes, Z., Díaz, A. R., Grimaldo, M., Iñigo, L. S., Odabachian, L. J., Salgado, M. E. y Silva, E. (1998). Kox y el señor del agua. En *Español. Segundo grado lecturas*. México: SEP: 162-169.

'yo'ti na ra 'koi ra dathe bu hai 'ne bi 'yëna nge 'na ra pa
dä bädi di nxäha.

Nu'ä xü'i ä, rä Kox emme bi nhähä, nu'bu ja rá t'ähä bi
yo'ä 'na nyohu nge i nzofu, nuna hña i poxpü ja na dehe
nge bi 'yëna:

—iDi pä'ka nge emme ja'ä 'na ndü'mu'i!

—Hin'ma juani ä —bi dä'ä Kox.

—Go di pä'ka wa. Gä di ho ma ngunga, rä dehe.

Bi xo'kna da ä Kox.

—¿Ge'e grä Hmuthe?

—Hähä, ge'ka rä mhü'a. Di zänga 'bu po ya dehe.

Nu'ä dehe ma ngunga'ä ja di 'bukä 'bu.

—Nu'u ma ta xä xiki nge gi 'bu'i. Nuje di fa'ähe 'ne di
jamansü'ähe. ¿Hänja mee hingi tsokua ja ma hai'he?

—Nu'wa ja ni hai, eme 'mi ja dehe, pe
ya jä'í njäm'bu bi bädi rä 'badi 'ne ri
jamansu, jänangeä rä 'bagowa asta
dä bëni nge njäm'bu xkuä pengi.
Pe rä päka ya nge tobe muhya jä'í
tengü'i nge i nege 'ne i tsügi.

Nuna rä Hmuthe bi nthede
'ne bi 'yëmbä Kox:

—¿Gi ne di pä'ä nxaha, hang
e hä? Hingi hei ma njuani gi ne
di pädi.

—Di 'ne hmaä, pee... ¿A dä
za gä pä'ka 'bu? iNzäi di tsütho!

—Ndämi tsa hyü zi t'uhuä 'mukua. Di mpuntseyu.
Gebu bi tsa gi pä'ä nxaha. Pengä däthe ni xüdi.

—¿Da za gä un'na 'na zi t'uhuä ma t'u'yo Rax? Kextä
di nepe dä bädi di nxaha.

—Otü ni mui, ya pää nxaha 'nu. Di njohya ga nge dä
'na'ä ya nt'üni. Hontho di a'i nge gi zeki gi xihya jäi nge
dä madi 'ne di jamantsü ma ngu.

Kox bi gohi nzäi di jamantsü 'ne dä madi rä dehe. A bi
tsa'u ya zi t'uhuä buya.

Mi hyaxma 'na ra pa, na me bi 'yëmbi:

—Ja nge gä m'be däthe ma hont'ä. Nu'mu hindi nye
n'nitho hindi zuhma dehe da tüwi.

Kox bi hyet'a ra me pe di zan'tä da 'ne bi dädi:

—¡Ge'ä! ¿A dä za gä zixa ma Rax?

Nu'ä rä me bi ne. Kox ni xipu 'yüü 'be'ä xi nja 'mu
ma nxüi.

—Mahotho 'be'ä xkä üi —pe, hingi kuts'e mbonthe.

Hontho bi zo'tä däthe nu'ä Rax 'bexke bi 'yo'pu
mbonthe. Mi hyandi nge di nxaha, ra Kox bi 'behna ntsü.
Ra me bi ben'mbä ra 'ye ne bi 'yuhmi mbonthe. Nu'ä bi
zedi bi 'yoxma xotse dehe hingä ya'ä bi za dá 'yorsehe.
¡Pe eme bi johya!

Ge'mu ne gehya, ya däye bi zo'pu ja ra hnini a Kox.
Nu'ä 'mu 'mi sa 'mi perpä ya jäi rá 'bede.

Nuna ra t'i ä Kox bi bädi ga'tho ya jä'i, jänangeä bi
bädi da 'bodi ne di jamantsu rä dehe.

34. Tego ja ts'edi pa nangeka. Ma m'mui*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda

Kehna ma mui'be gehna o'te 'be'ä, ä jä'iga, hinda mam'ba ya thuhu pe xo hondiü pa nuga 'neka pa 'nuyu [...] Pa gi pähma muihe ga ut'äwi ra pot'e. Tengü ni hyanduï nuga 'na na n'üantsi nge ma mee ni hma dada.

Nuna ma mee gehna 'na rä xitsu eme mahotho nge di päka. Nuna nthede da hak'pa ma mee nge di pä'ka, ne dä hohma xka häsbä yu da. Njuäni ja rä 'madi ne hingi 'yagi du üni ne gehna ra hmadi pex'ma mee. Xodi tsahma xke ma de ä tsedi tenwa 'ne di xifi nge nu'bu hinda ge'ä hinxkä padi ga 'madi tengü ä dä di 'madi.

Ma dada xo 'na ndo hogä jä'í 'ne pem'hyatsi tengü rä dehe. Nu'ä ma ta da hokpä ä rä xiñu din'ne hma Gä nthede ko nt'ekëi tengü i ürhä da. Di ne Gä xifi nge eme dädi 'madi ne 'nu hindä ge'ä hinxkä padi ga thäka ü yä jä'í ko ntsedi 'naigu.

Ma t'unjühuë, gehna ma'na ma de ga na. Pe dädi johya nge di no juadi ne eme tü ma mui'bu di ne zoni. Di sa ga petsa na mfädi johya n era jä'í. Di ne ga xifi nge nubü hinna nge'ä hinxkä t'inga ja tsedi i jaga.

* Rivera, D. (2009). Quién es importante para mí. Mi familia. En *Hablando sola*. (2ª edición). USA: Girón Books: 169-173.

Nu'ä ma däjuhue, xo njuäntho rä mfenitho'ä xo. Di nkue nge hingi pädi nge getse. Xo di tsa n'eki ga tsa nho'jäí tengü i hetse ga'tho ä. Ga njohya mudi di jaga ra hmi ne rä xtä. Di ne'a dä bädi nge nu'bu hindä ge'ä hinxkä pärbi te'ä ganho ra mui nangu 'na ya jäí.

Ma idä, hent'ä ma zi ku'ä. Nu'ä xo i tsase rä nyomfëni 'ne njuantho di tsa'a nge njondi upi xo. Ra njohyatho pa nuga'ä. Di ne hma neka di juatse ma nyomfëni tengü'ä 'ne di ne ga xifi ne nu'bu hinda ge'ä hinxkä pädi ga nu'pä ra hoga mfëni nangu'na ya jäí.

Ma zitsi, na ku ma mee, gehna di embi na nyoho ma m'ee. Eme dä di madi ne ga xifi gehna 'na ra xitsu nge xändäpia mui ü mi'ra ya jäí nge o'te tengü nja.

Nu'ä ma hogä nyo'be gehna nzä'i xa m'axki. Nzäi xa nzukue nu'ä xä 'ne ja ra 'bui nge xähyoni ko nyomfëni, hoga ma'í ne hogä hmadi. Di ne hma gextä pe ga üt'ma mfëni tengü na, pe nu'ä gä tso nge hingä naigu'gme. Xo nde hogä n'tudi nge 'na ra jäí pädi m'ä 'ne neñ nzukue. Di ne'a dä bädi 'ne eme di ëspi ne geh'nahurka ma mui pa hinga ntsü.

Pädi to'o ma nyo'be. Ga'tho nu'ä ya hindi o'te 'ne ga'tho ä ma mui nuya nge'tho xtä kom'be na nza man'ü ne ya gidä, ne ya thede ne nzäí da pädi nge ma m'eti. Njuani nge 'buä 'na jäí nge i ne ju njuantho, ne hinga nayu ne i kut'ä mbo ni nyomfëni 'na hingi tsatho da hma ne dä t'ekëi. Nu na ra jäí, 'na nge di embä ma nyo'be di ne gä xifi nge ga mui hombu bi za, hinda za ga nhye'be. Nmui ko nmui.

Ma 'yo njuäntho mahotho. Di ënga nge hindä za ga xom'bä m'ummanho, pe di ëna nge hindä ge'ä ma ngü nu'bu hindi 'bu'pu.

Ma ko rä ntsitsi, xo njuantho ma ku. Bi nthätui ma jühue pe bi ya'ä pa nu'na mudi rä ntsitsi zubi ko rä ku, nzegi rá ntsitsi'wi bu ya, mi thoya jeya bi yot'na hoga ntsitsi, ëna ra kurho, ne mu ut'i ga'tho ya n'yo'wi. Nu'ä nzegi nyo'wi bi yu'ti bi yëmpä ma ko'a: jeme gi fatkitsu nge'tho gä ba'a M'onda! Ne ko'mu ra zubi bi nzukue da 'badi 'menta te [...].

Na ma hogä di ne ga xi'ä ma'bu:

Na pa dä 'pa'ä 'na tso eme di zoxni 'bu xa mpt'i a ga 'bexui 'bu nximhai. Nu pa'ä dä 'tin'ä 'na xeki ma jä'i nge ma nt'ägi.

Na pa dä ti'ä xtä honi ga'tho gem'mudi 'bui; dä tin'i. Jamadi Pichi nge ga'tho ni mfatsi exo hont'ä ge'ä na njaga'ä. Jamadi ko ga'tho 'be'ä xkä da'ki ne 'na nyo'ü 'be'ä xkä tsogigi. Eme di ne'e ko ga ma xudi 'ne ma mfëni.

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

35. Yä 'm_gainde 'm_u ja yä hnini tsel_tale*

Nt'ot'i 'me bi t'ot'e tsel_ta

Nu'ä 'b_efi yot'ä 'm_gainde o *melsanwane* (hña tsel_ta nge ne da ma di m'ah_ma de) nu'bu ja ya hnini tsel_tale, i häkpä ra nt'ot'e ya maya tengü 'bu ga hokya hñani ko ya nt'ot'ezehe.

Yu 'm_gainde nt'etsi pa di mpepu ja ra hnini. Di mpehmu nu'ü t'embi hontse hont'ä pa di hokya hñani nge i nja'bu ja hnini, ne huahna hogä ñ'üü nge tsa dä din'ä hga mui xä 'bedi.

Yu hontse ge'ü ya tsu'tabi jä'í tho (ya jä'í njuäntho ä ga 'bui, ne njambu ha'te) exä hnini ü 'ne pa dä m'ahya ntot'e bi zohya jä'í ma ya'bu. Nu'bu bi yot'ä nyetsi yu 'm_gainde i hän'ä 'na rä t'oo nge di una tse_di ne i ndän'ñahmu 'bu ja 'na xifi.

Nu'ä ra xifi ga mboni nge nuna tsu'tabi i hän'na tse_di ne nu'ä ga m'be'ä ra xifi dä mboni nge di nzän'ä ra hoga mui ko nt'ot'e njuantho ra mui 'bu ja hnini. Yu 'm_gainde kext'ä pa m'atsi nu'bu ja ma mefi nu'u ya

* S. A. Enfoque: El regreso de corazón, justicia y reconciliación en la tradición indígena. Recuperado de <http://www.sipaz.org/enfoque-el-regreso-de-corazon-justicia-y-reconciliacion-en-la-tradicion-indigena/>. Sipaz. Adaptado por: María de los Ángeles Alba Olvera.

koltaywane (ge'u o di 'yon'bä nt'ot'e njuantho rä m'u yä jä'í) gehyu i fadi ne üdi 'bu ja hnini 'be'ä tsa nge da yot'e nan'gün'na 'bu ja hnini o nu'ä tsa dä yot'e ga'tho yu jä'í.

Nu'ä hña tselta dä hma *tsu'tabi* ne maä nu'ä ja 'me'fi, janangeä nu'bu dä ntsu'tabi ga mboni di mper'pu jä hnini. Ne hinte tä'u nge o'tna mēfi. Nu'ä njuani ya tsu'tabi i judi k na 'befi. 'Na dä 'yoni hña njuantho ra hña jä'í i maä ha dinja nu'bu bi mu'hna 'befi:

—Ya di hühmü, di a'äwi nge gi kämbä'ä a na tsedi ni hña'wi (dämafi). Nu'bu nja'bu ni 'butho nge di 'yomfēni n'aingu'na. Nu'bu hindi 'ba'hmu di tü'ki tsu ra kue'ä.

Ma'na ma nyo'be bi 'yena:

—Nu'bu gep'u jaju 'na ntsui ɿm'eä di othu? [...] Ja nge ga pahmu habu fudi. Nu'bu mi tsu xänduxki nge da maä ne'mu ni 'batho di ntsoni ja nge ga hom'hu man'na nyohu nge da bädi di ka'mi o di kän'ä hñani.

Na 'māinde mi ēna eme jantsedi nge njo'o dä 'maxtho u ya ñani:

—Ja gi nu ra hojä'i, ra hogä nyohu, ra hogä ja'í nangu 'na. Nu'bu xä n'u ni mui hingi tsä gi, 'māinde mu [...] Nu'bu gi tsä ma n'u ne gi ut'a nwenda nge ga 'mengu 'bu ja hnini nu'ä nanyo ä. Pe nu'bu gi tsä man'ü pa n'anjä'i hin'na 'bu. Janangeä hingi tsä da dhon'ä na ta o kü, nu'ä 'māinde jange da n'anyo hindä di meniwi. Janangeä mahyoni xängü ya m'āinde pa dä thoni to'o da zä di hokä nhäni tsut'abi. Ne dä hinga 'nat'ä di manda'ü ya 'māinde naigu ya tsedi.

Kextä'ä bi juarpi:

—Nu jantsedi ja nge gi hyat'i gi hyat'i nge dä ne da zu'ä'ü, da ne da gun'na hyo o dä dä'i pa gi faxä 'na.

Ra mefi m'aindewa ja hnini tselta ne 'na 'befi m'üntsi. Na m'üntsi ya m'ainde xa nt'ut'i nge hyü pare: nu m'et'o ne na 'bom'be, nu'ä 'mainde ne na 'bom'be 'ne nua yombä nt'ot'e njuäntho a ga m'u'ä jäí, ne na 'bom'be.

Nu'bu nu'ä hña'ni ya bi pungantsui ne xa hingi tsa di nña'u ya jäí, nu'ä 'mainde i ña'wi n'an'i nangu'na ü ya jäí, nu'bu ya ma hont'a da zo narbu di ña'u, ma hont'a di mpehni ü ya 'mainde 'buya.

Nu'änu mudi nto'te 'bu jä 'na 'montsi 'mainde pa di kän'ä hña ja'mu u 'nandi 'be ntsofo ya jäí, ne pa da bädi 'be'ä na tsokí.

Nzegi ja nge da hyoni m'eä'mu'ä ntsu'i pa da hyoni ha di hoki. Di mpehni 'buya pa da hyoni hadi hoka ntsu'i ne ma hont'a dä hyoni 'ne di pen'nu ya jäí (mi tsu kohi), ne hya ko'hi da tsan'ni ja ngent'ot'e.

Ga'tho na nt'ot'e na di nzet'e ä m'ontsa 'mainde pa di nja, pe nu'u to'o i jä di japi ge'u ya jäí. Nu'ä ma 'na buya nu'u ya jäí ot'ä 'na ngopa pa di nkokpi ne di jap'ä hmeya nge ya hindi na'ni nangu'na ko na mfatsi yoho ya *testigo* (ne kextä da hmepia'u) nge hnini, nge munts'ä 'mainde 'ne hya tsu'tabi'bu ja hnini.

Nuya pa ja'bu tobe i mu'hya 'mainde ne hya hyoni njuäntho a ga m'u hya jäí, kextä t'ëmbi *tsu'tabi tseltale*, nge di mpepu sientotho xa t'uhnini ä kut'a nwat'a hnini 'bu Chiapa.

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

36. Pa ma 'na yä n'tüxa, Laura*

'Mede me M'onda

Laura ni 'bupu Kipatla. Nu'na ta ni hu Esteba ne mi ja 'na mpa. Nu'mu nde nu'na Laura mi faxä ta 'bumpa nge'tho mi pädi xängü 'be'ä da 'yot'e: mi ütsi xänho'u 'be'ä pa, mi ut'i, mi ot'a wenda ä dä gu'i ne di pengi.

Ma nhñujeya bi 'bun'ü a Laura ne bi ngogü jänange'ä mi ja da hyonya t'egi pa di yode janangeä him'mi tsa di ze'ä na ta n'apa n'apa. Mi xadi ngondi 'na semana nu'bu nxan'bi nt'uxa 'Monda. Na Laura mi pet'sä tsa dä hyüts'ä t'egi a nt'otse 'bu ngunxadi. Madägeä ä Laura xi 'yëm'pä na xambäte nge hingi ode mi netho da hyambä na xi'ne pa da badi 'be'ä ma, nu ra xambäte ba ëpu nxütha; ne bu mi maä 'be'ä ga mbonya hña ma di 'badi.

Laura hinte ode. 'Bu hin'mi hütsa t'egi, Laura hin'mi tsa da bädi 'bu mi ña ntsedi o njanatetho, eng ge'mu na ku mi oxä 'bida ko na t'egi ja zagu. Ra xambäte eme ma tsute ne nzä'i mi ëmbi nge eme ña ntsedi, ne hin'mi ë'ä get'pu pisarró ge'tho ja ma ntë'bu ü hin'ä di pemanho ne Laura nzä'i ma ni xadi xänho nge'tho njam'mu mi ode to'o nñant'u ne njäm'bu mi pädi hanjathe'u mi 'na.

* Gómez, N. (2011). Para más señas, Laura. En *Manual de lectura de los cuentos Kipatla*. México: Conapred: 60-62. (Kipatla para tratarnos igual, s. n.).

Laura ma njo'o ya nyo'wi. Njo'o mi nzofa di ëm'mi nge'tho njam'bu mi pädi 'be'ä ga njo a nt'ëni. N'andi bi tsohni di n'ën'ä n'yäni pe njam'bu bi yode'mu mi thin'u mi 'na bi n'ña'ni gem'u mi na'ä ntsaya ne asta himbi zeä n'nitho 'bu ngunxadi. Ga'tho ya nyo'wi bi den'ni. Laura bi 'bandümüi ne ga'tho bi xi'ä na ta.

Nu'bu ja na ngunxadi, Laura mi 'bupu yoho ya nyo'wi nge kua'te, Sandra ne Sau, nge hinga n'aigu, Sau xigant'ëni'ä 'ne nyänt'u. Nu'ä Sandra hogä xadi xo hindi k'uëhë ne mi hum'mi ä Laura.

Nandi, rä xambäte bi xifi da yot'ä 'na ya xekä mfëni, Laura ja ge da hñetä xi'ne 'ne ot'i 'na hmantho. Nu'ä nzegi xekä mfëni bi man'ä ra xambäte 'ne bi 'bat'i bu ja ra nthandi.

Laura hingi pätho m'eä dä yot'e bi 'bot'i dä hyet'uya nyo'wi. Xo ga'tho njondi'yäni ga ot'i hët'a tsukuä. Hin'na ya'ä b iza nge 'bu'i to'o mi han'bä na tsäyuni ko 'na nthü'ki. Bi 'nu nge ge'ä Sandra na ntsixüi bi 'yut'ä tsukuä ja mi hüxpū ä ntsegi, hña xi sifi ko nde jat'ohni pa da za da nu.

Nu'bu mi bon'ä nt'ëni Laura bi un'na jamadi ä Sandra ne bi gohi dinyorbä ya t'ohni ja na 'ye nangün'na. Nu'bu mi wa'ä ntsaya nt'eni Laura bi yotbä nt'üxa nge nyo'wi nge xi bädi ko na xambäte nge hña nt'uxa M'onda. Sandra himmi pädi 'be'äga mbon'na nt'uxa, Laura bi 'yëmbi: ¿a gi ne na ntsixui? Sandra bi dädi nge hähä.

Sau nu'ä na ku Sandra, bi nu nge mi ot'ya nt'uxa, tu ra mui ba gn'ni, 'ne Laura bi yëmbi nge xä gogü hon'na hña nt'uxa pa di nxifi 'be'ä 'ne.

Nuya ya 'bedi pe ma di njohya ne bi 'yena nge kextä ne dä bädi. Laura kexta ma ni njohya xi nda'ä yoho ya na'yo ntsitsi.

Nu'u xa 'bedi bi gohi ko rä Laura nge xta t'ombu ja ra mpa pa da 'bädi xä'ä hnant'uxa 'Monda. Ga'tho mi 'bu'pu, ne'ä da m'udi ku'u ya 'bedi, Beto, nu'bu mi zo'ä Susi, nu'ä ra dantsitsi Laura, n'eä ma ni 'ba xädi. Na Beto bi nu nge 'na rä hmute eme mahotho. Nu'bu ga'tho mi 'ba, na ta ä Laura bi xi'ä Beto nge Susi him'mi ña nge'tho gogi 'bu mi müi; janange'ä, i man'ya hña ko nt'uxä. Beto 'beske bi ne dä bä'ä hña'ä pada za di ña'wi na Susi.

Mi tho'ä 'na pa Beto bi za bi ña'wi xänho a Susi. Beto 'ne Susi bi n'ne'u. Laura bi 'nu 'nandi, nge nu'bu ja na m'patuhu n'arbu mi hüdi ne mi ot'ya nt'uxa nge: dä di ma'i.

Nu'ä ra tä Laura bi ya'pa 'na tsukuä nge huxia t'ohni rä hña nt'uxa 'Monda 'ne bi ün'na Sau. Ntägi tho bi kuarbu ja ngunxädi 'ne bi 'yempu ya nyo'wi 'na rä hña'nu nge di petsa'hu pa Gä n'ñahu ga'tho bi njohya bi ne bi xädi.

Nu'bu mi yu'tä mbo a xambäte, ga'tho ya xädi binhenthö ne bi yot'ä nt'uxa nge nzenwa hätsi. Nu'ä xüdi'ä, nu'na xambäte himbiza da man'ä ra hña nzäi mi maä: jya nhethohu!, nge'tho ga'tho jombi k'uëhë. Sandra bi xi'ä xambäte hanja nt'uxa tha'ü ya bätsi 'na hna nge ga ña zi gogü jäí 'wa M'onda.

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

37. Nu'bu tü'ä rä *tunkuluchú*... dä dü rä jä'i*

Ts'ana nt'ëkäi me maya

Ma ya 'murho nu'ä *tunkuluchú*, nuna di pahmu t'ëmbi däu, mi t'ena nge ndo bämhnä nge ga'tho yu doja; janangeä nu'bu xä hyon'u mir'á ya doja 'na rä ntsopäte o di hokä 'na nyani pa bi nnu'ä u. Nu'ä ra hñe nge ga m'ui 'ne hya nsopäte mi ot'e gehna bi yot'e nge bi 'ba da t'ëspi 'ne da tsü nu'bu Mayá.

Pe 'na rä pa ga'tho 'na ntëspi mi 'bespi bi t'ä'ä hai, nge'tho nu'a *tunkuluchú* 'ba 'ben'mbä 'na tsukuä nge 'mi hmun'nana ngo, nge xti njabu ja rä ngunst'abi ya doja. Ma dä geä hinmaho ya ngopa, pe nuya bi 'ba, nge'tho hingi tsa da xosti m'estho ya m'üni ngunst'abi ntorbe.

Bi zen'na pa ä 'ne nu'ä ra *tunkuluchú* bi zep'u ja ngo pe mahotho rä 'hee; nu'bu mi yurbu ngust'abi ga'tho ü'mi ra ya doja eme bi n'anstho mu mi n'üü, nge'tho ja rä mudi nídi bi hnu'bu ja 'na m'peti tengü na. Na hmantho, bi t'ëp'u ja 'na nthudi jantsedi 'bu mexa 'ne bi hmun'ya 'tuhu mi tsu xänho, 'ne bi ntun'na balché hok'seï maya.

* González, M. y Círiga, A. (Comp.). (2008). Cuando el tunkuluchú canta... el hombre muere. En *Leyendas mexicanas de todos los tiempos. Prehispánicas, coloniales y modernas*. México: EMU: 87-89. (Grandes libros, s. n.).

Nuna *tunkuluchú* x̱o hinte bi 'y_entho g̱a'tho p̱e x̱o bi ṯi ko njohya, p̱e kom'ü him'mi nzä'í da tsi hok'seï, mi tsi yoho, hñu, tudí m'eske bi n'ifi. Nuna balché gext'ä bi iṯibi ü 'mi 'ra ya doja kehya bi yot'ä mpeti nxühna yatho, bi 'yüp'u ya thuxi 'ne ya thede eme ntseḏí.

Nu'ä mi tsu ot'ä thede gehna cho, nge bi gäxä x̱a ña ya doni ne 'mi the'mu to'o bi fetse; nu'ä zi hewada, nge mfädi di ho nxühnaya mbädi nhentho'ä. 'Nangü 'na ya doja 'ne xtä ndähna nt'odä thede, p̱e ntsarbu go bi dähna *tunkuluchú*, hont'ä bi t'orbä ma tsu 'bu ja ngust'abi; eme mi iṯi s̱a'mu mi beni bi 'behya hmanthede 'menta ne'i 'ne ma di 'ḇadi ko 'nanwa madageä xoxka ndatho.

Eme madi njohya, 'ne mi thede p̱e g̱a'tho mi iṯi ü ya doja, mi thop'u 'na nyohu maya ya ma mfädi nge zi ngät'i p̱e i nkue. Nu'bu mi 'yo'ä rä m'axni ot'u ya doja bi 'yurbu ngunst'abi 'ne mi bä'ä ra ngo ot'u ya doja bi hyandi nge dä zo dä pa'ü 'bu'pu.

Na hmantho bi hyon'ä balché, ne'ä bi iṯi 'ä; bi mudi bi den'ü ya doja, p̱e n'ihitho bi hyet'ä *tunkuluchú*. Hinga ya'ä bi nyomfëni, n'iẖi bi den'ni pa da gumbä ya xi, 'menta nu'ä iṯi doja mi tihi 'ne xoxkä nyastho.

Nzegi, nu'ä nyohu bä ok'ä 'na üini ja 'yeza ne bi hyon'ä *tunkuluchú*; nu'mu mi dini bi m'ipräwa. P̱e ntihi mahotho bu ja xutha, 'menta nu'ä u, i ntsü n'agi än'ä nyohu; entsu xa wapa hindi ün'bä ä nyohu. Nu'ä rä n'iẖi p̱e mahotho

jänangeä ga'tho ya doja bi den'u, ga'tho bi 'yena nge tsoki ä tsei, nu'ä *tunkuluchú* bi ne 'nhëi.

Asta ge'mu mi n'ä'ä rä nyohu maya nge bi n'it'i, ya himbi xaxu; n'eä ngo bi wadi nu'ü ya doja tobe it'i tho, bi 'bengbu ja ya 'bafi. 'Bui'a mi thede 'mu mi mbeni 'be'ä bi 'yot'a *tunkuluchú*, nge bi nkue ni mi pes'na tsa nge bu mi 'torbä ra n'tuzpäte; bi 'yëna nge nu'ä bi thogi ya njäm'bu xta 'tëzpi.

Nu'buya, bi zanni di Kospä 'be'ä bi 'yorbä ra maya. Ya pa njuantho bi 'beni hädi japi nge di pen'kä nts'o pe xtä nhets'i. Eme bi ze'ä rä kue 'ne bi bëni ge ga'tho yä jäí xtä gu'ti 'be'ä ga'tho bi za'ä.

Janange'ä bi hyontse na ra tsa nge xtä zedi di pemk'ä da ntso bi t'otpe. Nge ga'tho yu ntsa bi n'exä na mpähä nubuya nxü'mu, nxü'mu mi pabu nyagi asta geh'mu bädi xanho ra nyu'ni ndüjäí, hant'a ma ni 'bedi pa di pen'kä ntso.

Ge'ä ra pa ä, nu'ä *tunkuluchú* bi zambä da dü ä ra maya. Nu'bu semp'u ja na xeki ya'ä i bu'pu ne eme ntüp'u i üdi nge 'bui to'o da dü. Jana nge'ä t'ëna ge nu'bu ntü'a *tunkuluchú*, 'na ra jäí tü.

Gehna ra mpengi nge bi huan'na ra dä'u pa da un'ä ra nyohu maya, janange'ä nu'ä rá thühü; nge ya pa jabu, di fet'ä to'o ode; mi t'ëna nge ra doja eme mi ja ra mfädi, pe bi gohi ra 'behna hña ndäte.

Pongähña: Aarón Tolentino Pérez

38. Tere: na 'ti 'ne njuxäfonthaj*

'Mede me M'ondä

Rä Tere eme di johya nu'bu mi nu'ä rä kalifikasio nge xi guki nubu ja rä ngunxadi: 9.2. Nu rä Tere hingi hei bu bi 'yo'tä rä 'befi nge xi 'ya'ä rä xambäte: ¿'be'ä di ne gä o'ta ni 're'ta njeya? Ge'ä xi bën'ä 'nanmahuähi nidi. Rä Tere mi ne nge di mfëkäte. Mi pädi xä nho nge 'be'ä dä 'yo'te pa dä za nge di mfëkäte: Di jua'ä rá sekundaria, xo dä tho'ä rä prepa 'ne xo dä mbabu M'ondä bä nxadi pa di mpefi nge di mfëkäte. Nu rä xambäte bi xifi nge xä nho'ä mbëni nge'tho i pädi 'bepu di m'bu.

Nu'bu mi ne'ä rä ta nu rä 'befi rä Tere, eme bi nkue 'ne bi 'yëmbi nge hingä ge'ä dä 'yo'tä, nge'tho nu yä hmute hindä za di tukrä nxadi nu rá 'befi yu ge'ä di nthäti, dä me'te rá ngu, 'ne di njanmansü

* Gómez, N. (2011). Tere: de sueños y aspiradoras. En *Manual de lectura de los cuentos Kipatla*. México: Conapred: 35-38. (Kipatla para tratarnos igual, s. n.).

yä ts'un'tu, pa dä 'yo'te nuya, hinma hyoni dä mbabu ja ra sekundaria xi nga gepu ra preparatoria 'ne nubu ja ra unibersida. Tere bi dätära rä ta 'ne bi 'yembi: di ne gä mbago rä unibersida 'ne bi 'yanna rä ta buya hanja nge nu rä Beto, rá ku, tsa pabu ja ra unibersida. Nu rá ta rä Tere ma 'na bi nkue 'ne bi mba'ti bi xifi nge nu rä Beto dä mepä ra'mui, 'ne nuna njo'o dä mepi. Na nzegi, bi membu hapu bi oi himbi nepe di ntsihme.

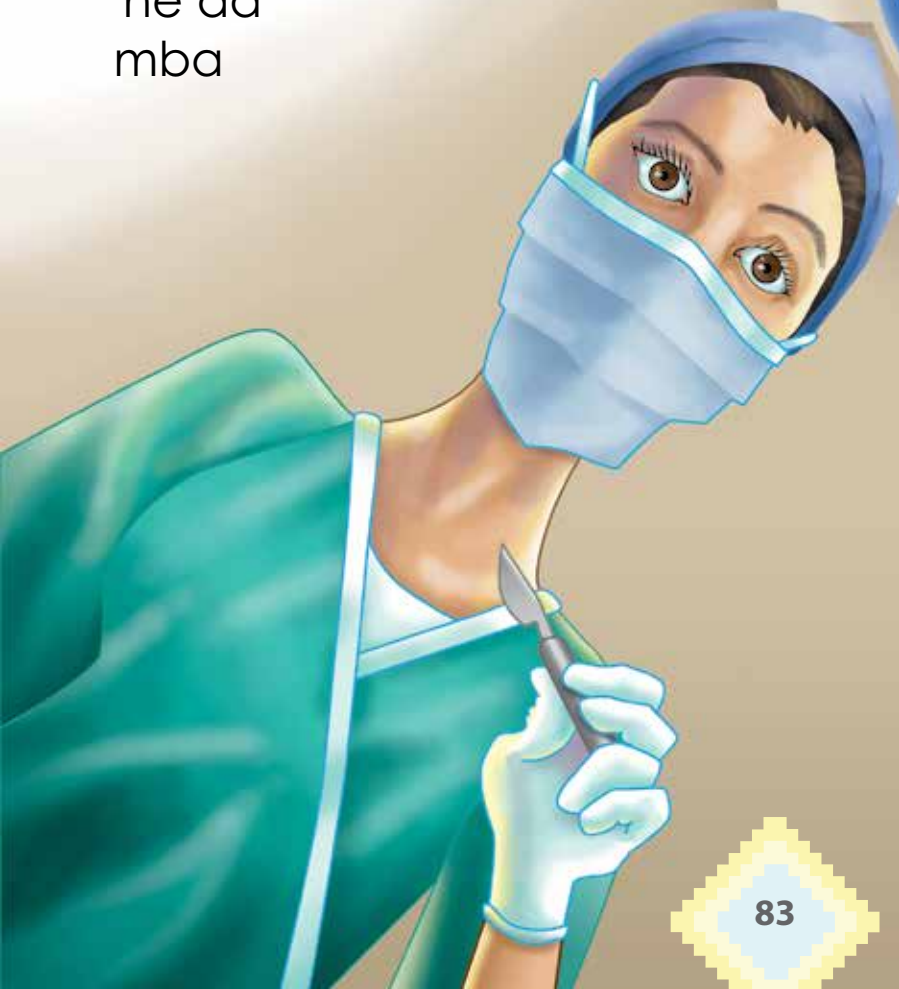
Rä Tere eme bi nkue 'ne bid ü rá mui, bi mbabu hapu mi oi. Nu rä Beto, rá kü rä Tere, bi 'yorbä 'ra ya kawa 'ne bi nyägi bi guzpi; 'ne ma'na, bi gohibi ña'wi zi ts'u. Bi xifi nge dä ñawi ä rá ta pa di unna n'tëdi nge dä thokä rá nxadi sekundaria. 'Ne bi xi bembä ä rä Tere nge nu rá ta eme mi tü rá mui na nge rä n'u hëmbi, 'ne nuna nzegi yä pa pa xä nza nge xä nhëi ä rá n'u. Nu rä Tere mi pädi xä nho 'be'ä mi thogi pe pädi 'be'ä ma 'na jabu rá mbonmui ä ta. Mi mbëni xä nho 'be'ä bi tho'ä rä 'yothäte lbáñe: nubu honse'ä rä 'yothäte mi 'bupu ra hnini Kipatla, ga'tho ya n'yohu 'ne ya xitsü nge dä 'yothë'ä pe nu'bu mi zo'ä rä 'yothäte Nikasio bi tho'ä ma dee na ngü ja jä'í bi mbabu nge dä 'yothë'ä nura ta ra Tere ge'ä na mudi bi mba'ä.

Nu ma 'na rä pa, rä Tere bi zombu ja rá ngunxadi xineni nge eme bi nzoni. Nu ya tsints'iwí 'ne rä xambäte bi bä'u. Nuna bi xifi 'be'ä bi thogi. Nuna rä xambäte bi 'yëna nge di ñawi ä rá ta 'ne rá me rä Tere pa dä xifi nge nu yä hmute dä za dä thokiä nxadi. Nubu ja rä munts'i, rä xambäte bi yëm'pu nge xä mpadi rä ximhai 'ne nu yä

pa jabu ya 'buhyä xitsu nge ya sientifika, xä nts'u'tabi, yä eskultora 'ne yä 'yëni nge tihi, 'ne ge mahyoni nge nu yä hmute 'ne yä ts'un'tu 'raingu bu dä thokiä nxadi. Nu ra ta rä Tere mi thoki benthö ge'ä 'ne hindi mpadi, 'ne ge rä Tere dä hyegi rá nxadi pa dä ze'ä ra ta di mpepu ja ra mpa ga'tho yä xüdi 'ne dä ze'ä rá me ga'tho yä nde nge dä me'tä rä ngu.

Ts'utho yä pa xi thogi,
rä Tere bi zombu ja
ra ngu, bi 'yode
nge nu ra ta
'rahmantho dä
mba n'to'the
'ne dä
mba

opera. Ga'tho u mi 'bupu ja rá ngü eme mi ntsü. Nu rä 'yothäte Nikasio xi xi'ä tan ge me xtä nhëi'ä rä operasiön 'ne jatho dá mba bä nu'ä rä 'yothäte Ibáñe, ge'ä pädi 'bepu di n'to'tä rä operasiön nge ne'ä rá ta. Rahmantho himbi ne'ä rä tan ge di opera rä 'yothäte Ibáñe.

Rá 'yothäte Konstantí bi xifi nge nu rä 'yothäte Ibáñe ge'ä rä hogä sirujana. Nu rä ta Tere ya himbi dini hapu ma 'na dá mba. Nubu ya nu rá ta 'ne ra me rä Tere bi mbabu ja rä ngu'yothë ne bi gose rä Beto, rä Tere 'ne nu'u yä kü nge yä go'tuhni: ra Sandra 'ne rä Sau.

'Rahmantho bi tho'ä 'be'ä bi nja ge nu rá me rä Tere himbi 'yo'tä tuhu, jana nge'ä rä Tere 'ne rä Beto bi nxifi ge dä 'yo'tä rä 'befi nubu a rá ngu: ga'tho yä xüdi di hokiä 'tots'i yu, dä xu'ti yä mohi, 'na rä pa, Sandra 'ne Beto; ma 'na rä pa Tere 'ne Sau. Nu rä Sau himbi numanho nge di njabu, 'ne bi 'yëna ge rá 'befi yä xitsü'ä.

Nu rá operasiön rá ta rä Tere bi bonmanho. Ga'tho bi njohya 'ne bi mbabu ja rä ngun'yothëbä nu'ä. Nu'bu mi nuhü rá ta, bi nu'ä ra 'yothäte Ibáñe 'ne ga'tho rä 'mui. Nu rá ta rä Tere bi mets'ä rä tsä nge'tho xi mbëni nge nu rä 'yothäte Ibáñe hinxta bädi di opera 'ne bi nedä 'yapä, rä pumbäte. Nu rä 'yothäte Ibáñe bi xifi nge hindä dü ra mui, bi 'ba'ti 'ne bi hyanna rä Beto 'bepu i nja ko nu rä Felisiano, rá ts'un'tu. Nu rá ta Tere 'ne rä Beto ëna ge'pu hinmi ë'këi. Ra Beto bi xi'ä rä ta nge bi mba bä fa'ä rá ts'un'tu rä 'yothäte, nge'tho nuna bi mba na rä munts'i ko nu rä 'yothäte Konstantí pa dä gohí ha di nja rä operasiön.

Mi tho'ä 'na semana, nu rá ta rä Tere bi mengi nubu ja ra ngu. Nu'bu mi za ts'u, nu rä Tere bi yanni mahon'ä ge'bu dä za di unna n'tëdi di hyuxä rá thuhu nubu ja ra sekundaria. Nu'ä bi 'yëna nge hinna, pe nu rá me rä Tere bi zobu ja ra ñahni 'ne bi 'yëna nge xä nho da mbabu ja rä sekundaria rä Tere. Nu rá ta bi maa nge nu'bu ya hindä mba ngunxadi rä Tere, nu rá me ya hinma 'yo'tä xä ngü rä 'befi nubu ja rá ngu, nuna hinmi pädi ge nu yä ts'un'tu 'ne yä 'tixu bi nts'ambi 'be'ä ma 'befi dä 'yo'te nu'bu ja ra ngü 'ne nubuya ya ya hingi ngü rä 'befi o'tä rá me.

Nu rá ta bi maa nge hingä rä tai rä njuxäfonthai ko nuna hingä ya'ä di jua'ä rá 'befi. 'Ne ya, hindi nja rä 'tofo nge di gu'tä rä 'tegi na Tere pa di mbabu ja ra sekundaria. Nu'ä rá me rä Tere bi bën'ä 'be'ä dä 'yo'te: bi xi'ä rä ndo nge hindä dai 'be'ä honi nubu ja ra ngunxadi 'ne dä gut'ä rä 'tegi na Tere. 'Ne nuna hinmi ne rä nt'unni ge rä njuxäfonthai nu'bu bi tsa'ä rá pa ya me. Nuna mi ne 'na njupoi mba'ye nge mahotho bi nubu ja 'na rä mpa 'ne ma 'na hingi madi xindä ge'ä rä njuxäfonhai.

Nu rá ta rä Tere ya himbi bädi 'be'ä bi 'yo'te bi ne dä 'yo'te 'be'ä xi bëni nu rá me rä Tere.

Pongähña: José Bacilio Santiago

39. Made ja'täthuhme pa rä Lupita*

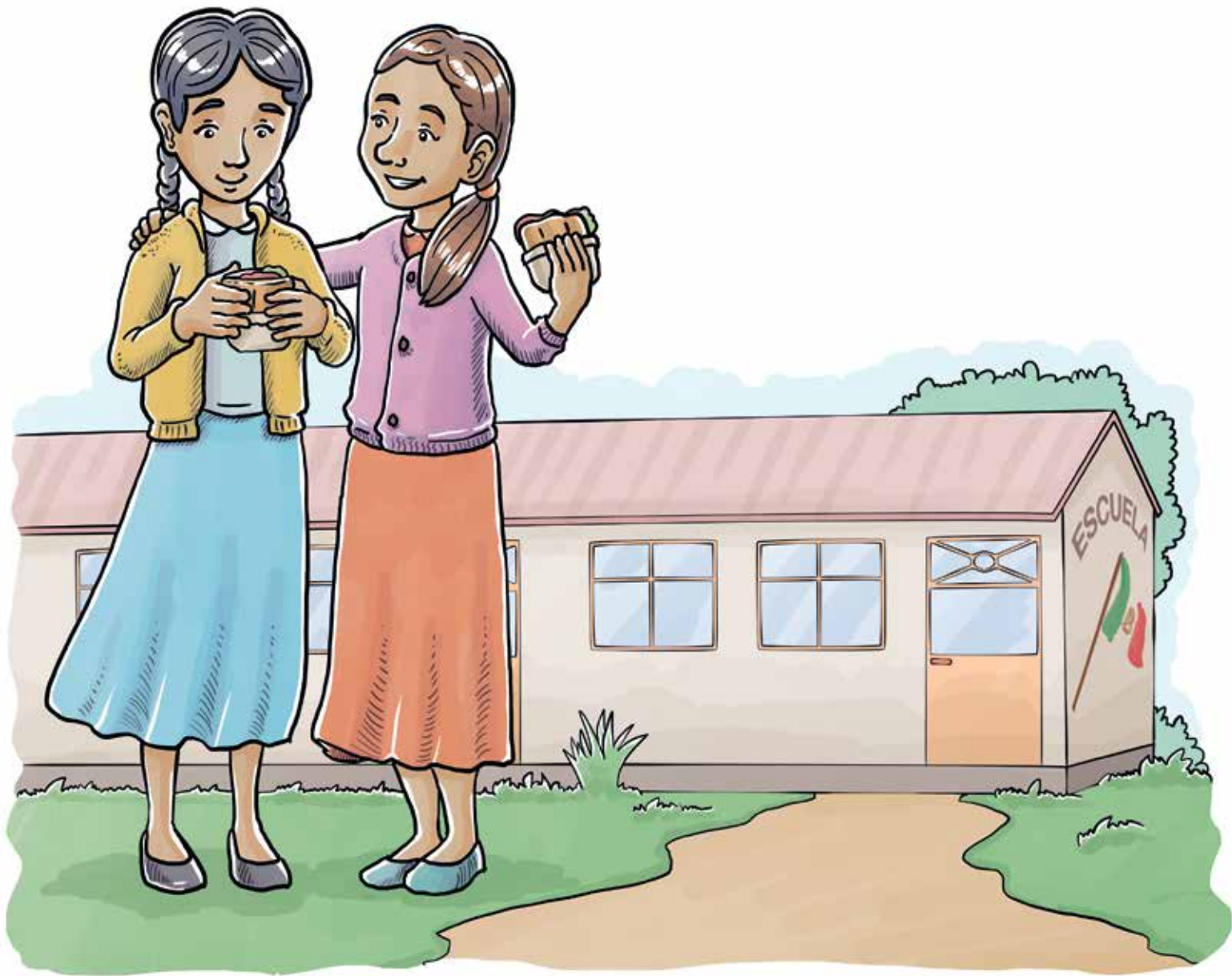
'Mede me M'ondä

Nu'bu ja rä ngunxadi ga'tho mi ntsü yä bats'i nge'tho ya xi mba sifi nge di njarä mfëkäte. Nuna nhëi nge'tho bi zo'änhihi yä mfëkäte ante nge nu yä pa xi hma, 'ne 'rahmantho, nu'bu mi zopu ja mboxadi rä Lupita, bi mba nsifi nge ge'ärä pa dä mba ma feke ga'tho yä bätsi. Gepu bi müdi bi mba mba'ti 'na hmi 'na nubü hapu mi huxä yä thuhu yä bätsi ga'tho rä ngunxadi.

Nu rä Lupita i tsü yä mfeke nge'tho nu'bu mi m'bui mi n'yowi na rä n'u nge hinmi japi di nja ra ts'edi nu rá nzaki; jäna nge'ä nu rä Lupita hingi tsa di mfeke. Nu rä n'u hëm'bä rä Lupita hinjo'o mi padi, nge'tho ge'ä rä n'u rá thuhu VIH.** Ja'bu 'nandi yä jäi, eme di dondo bi'u yä jä'í nge hëm'bä ra n'u'ä; jäna nge'ä nu rá 'müi rä Lupita hinmi ne dä ma.

* Gómez, N. (2011). Media torta para Lupita. En *Manual de lectura de los cuentos Kipatla*. México: Conapred: 48-51. (Kipatla para tratarnos igual, s. n.).

** VIH. Rä zu'uë nge di tson'na jä'i i häkpä tsedi rä jä'i jänange'ä i tsä dä 'yaa o da 'mun'u. Tsä nge dä 'texä'na 'bu di nyowi ma'na xitsu 'ne hindi mfa'ä'na, nu'mü dä sirpä ji 'na nge yä xä n'u, nu'mü ma 'yu 'na xitsu, nu'mü bi 'mu'ä na wene o nu'mü ntsü, nge nu'mü na 'me yä xä n'u. Xekä mfeni ge bi gohi zi nwe n'to'ti: **N'u nge Hopi ya do'yo ra Jä'i.**

Rä Lupita bi mbidi, nu rä fekäte bo nthoki bi nzo hyä bät*si*; mi pädi nge mi ts'utho dāzombu ja rá thuhu. Bi bēni nge dā xi'ä njate thoho ra fekäte nu rá n'u hēmbi pa hinjo'o dā 'yodé. Nu rä fekäte n'yohu bi zixpu bi 'bā'ä man ä ra Lupita. Nu ra fekäte xitsü, himbi 'yē'kēi, bi ma himbi njamansü: jhanja hēm'bä rä SIDA*! Nu rä ora'ä, xä ngü yä mi oxadi mi 'yobu hambu 'ne bi 'yodé 'be'ä bi hma.

Ga'tho bi ja rä ngunxadi bi bädi nu'ä hinmine dā fädi. Ge bi 'bupu rä pa buya ga'tho yä xadi ts'u'tu 'ne yä hmutenubu ja ra mboxadi 'ne rä ngunxadi bi mpadi; hinjo'o mi ne ge 'rabu dā mihmi 'ne dā gonhmi rä torta, 'ne xingä ge'ä dā dadi.

Hon'tä rä xambäte Jasinto bi hyan'ä. Bi hyoní nu'bu mi nja rä n'tēni 'ne bi xifi nge da merpe ga'tho ä rä n'u mo hemb*i*. Nu rä Lupita jäna nge'ä hinmi ja rá nzaki 'ne zäntho mi di nhñenni. Nu rá ta 'ne rá me xi hyēn'u tengü na rä n'u 'ne bi dü'u nu'bu mi 'were rä Lupita; jäna nge'ä, 'bupu 'bu'ä rá xita 'ne rá tsü.

Nu rä Lupita bi xi'ä rä xambäte ga'tho 'be'ä mi pädi na nge'ä rä n'u: 'bepu di 'yēxä 'na rä jäí, bep*u* di njamansü 'na 'ne mi'ra. Nu'bu mi tho'í ts'u yä pa, nu rä xambäte Jasinto bi mba bä ünna rä Lupita 'na rä 'befi xi 'yo'te pa di hoki.

Hingä ga'tho ya xambäte bi nho jäí tengü ra xambäte Jasinto. Bi m'bu'u bi ngunxadi. Xa ngü yä ta 'ne

* **SIDA.** Yä mudi 'to'hni nge 'ne dā maa 'na n'u ntujä'i. 'Na muntsi yä n'u i tsu'ä yä jä'i ni yä nt*se*di ko rä VIH. Xekä mfeni ge bi gohi zi nwe n'to'ti: **'Yowi Thäxäts'on'u.**

yä me bi xifi 'ne bi 'yapi rä direkto nge dä hyon'ä thi rä Lupita ya hindä mbabu ja ra ngunxadi nge'tho tsüpi dä 'yëts'i mi'ra yä oxadi nu rä n'u.

Hingi ngü yä pa bo thogi, nu rä direkto bi 'bembi xä ngü ya mehnahña 'ne bi nts'ofu rä teléfono nge pa nsifi dä hyon'ä thi rä Lupita. Ya hingi pädi 'be'ä dä 'yo'te, ra direkto bi nzohmn ä rá xita rä Lupita 'ne bi xifinge dä hyon'ä thi'ä rá 'beto. Nu rá xita eme bi nkue 'ne bi 'yëmbi nge hindi njabu, nge'tho rä Lupita zäntho mi tähä xa nho yä kalifikasió 'ne zäntho ot'ä xä nho, madä ge'ä xa n'u hinga ge'ä gni hyon'ä thi.

Nu'bu ja ra mboxadi ra Lupita ya hingi ho pa nt'o'te bu. Xä ngü yä mi oxadiwi, 'ne'u yä tä 'ne yä me, tsü dä 'yëxä rä n'u.

Pe nu'u mi ra, ya xi nehe 'na rä tsukuä nge bi kuatä rä xambäte Jasinto, 'ne xo bi mudi dä mba nzo'ä rä Lupita nu'bu xä mbon'ä rá n'tëni, 'ne nu rä Elena, nu rä hogä ntsits'i, bi ün'ma hon'ä ma dee rá torta.

Nu yä pa'u ra xambäte Jasinto bi bëni 'be'ä dä za dä mba n'to'te. Bi 'yo'tä 'na rä munts'i bi nzohni yä ta, yä me, yä xambäte 'ne bi zofo yoho ya jä'í: rä 'yothäte Ibáñe 'ne na ra jä'í ge bi 'yëpu ja ra Secretaría de Educación Pública (SEP).

Nu rä 'yothäte bi xi'u ga'tho to'o mi 'bupu hanja di nhyënna rä n'u VIH 'ne ximbi maange nu'bu dä bädi 'be'ä dä 'yo'te ga'tho u obu ja rä ngunxadi, hinte 'be'ä da ja 'ne hindä zu'ä rä n'u nu ga'tho yä oxadi.

Nu rä jä'í bi 'yëpu ja rä SEP bi maa nge hingi tsa dä mba nthäní thi 'na rä oxadi nubu ja rä ngunxadi nge'bu hëmbä rä n'u VIH. 'Ne ma n'na, ja'ä rä n'tëdi nge nubu maa, nge njo'o dä mba ma upi, 'ne gehna i faxä rä Lupita nge hindä mba thoni thi.

Rä Lupita hinmi pädi nge ja yä n'tëdi nge dä mats'i. Mi thohyä pa bi fädi nge nu rä Lupita hinmi tsa dä mba nthoni thi nubu ja rä ngunxadi, nge'tho hingä ge'ä man'ä ra n'tëdi rä ts'u'tabi.

Nu rá xambäte Jasinto bi mambu mbonxadi ge nu rä Lupita hindä bon'ä nxadi Nuya jatho nge di mfadi ga'tho, nubu dä hyeki o ja'bu dä xa'tä nubu ja rä jä'í ra Lupita. Nu ya xambäte dä 'yu'tä rä n'to'ye nge'bu bi 'yothe hapu bi xaki. Nu ra xambäte bi 'yapi nge dä mba n'tünna ra nhogä'ëhë rä Lupita 'ne ga'tho bi me'yä 'ye.

Xä ngü yä ta 'ne yä me bi gukia ts'un'tu 'ne yä tixu nubu ja rä ngunxadi, bi m'bu'u to'o bi gohi pe ya himbi hyan'ä ra Lupita. Nu rä Elena bi xi'ä rä Lupita nge 'buhyä bätsi nge hingi ne dä hyan'ä, mada ge'ä hingi hëm'pä rä n'u VIH. Hontho nge hinmi numanho. Nu rä Lupita ya tsa manho ya. Ya hingi ma nyä fehni 'ne hindä dü rá mui na ngehyä pa nge di nja yä mfëkäte.

Pongähña: José Bacilio Santiago

40. Ră fäse Kristina*

'Mede me M'ondä

Ră Kristina, 'na hmute nge pets'ä 're'mayoho njeya ma mbi 'bupu ts'utho yä pa nubu ră hnini Tiwistlá ko nu ră bona, nge'tho nu rá ta 'ne rá me ma mbi mpepu

Estados Unidos. Nu'bu mi dü rá bona ră

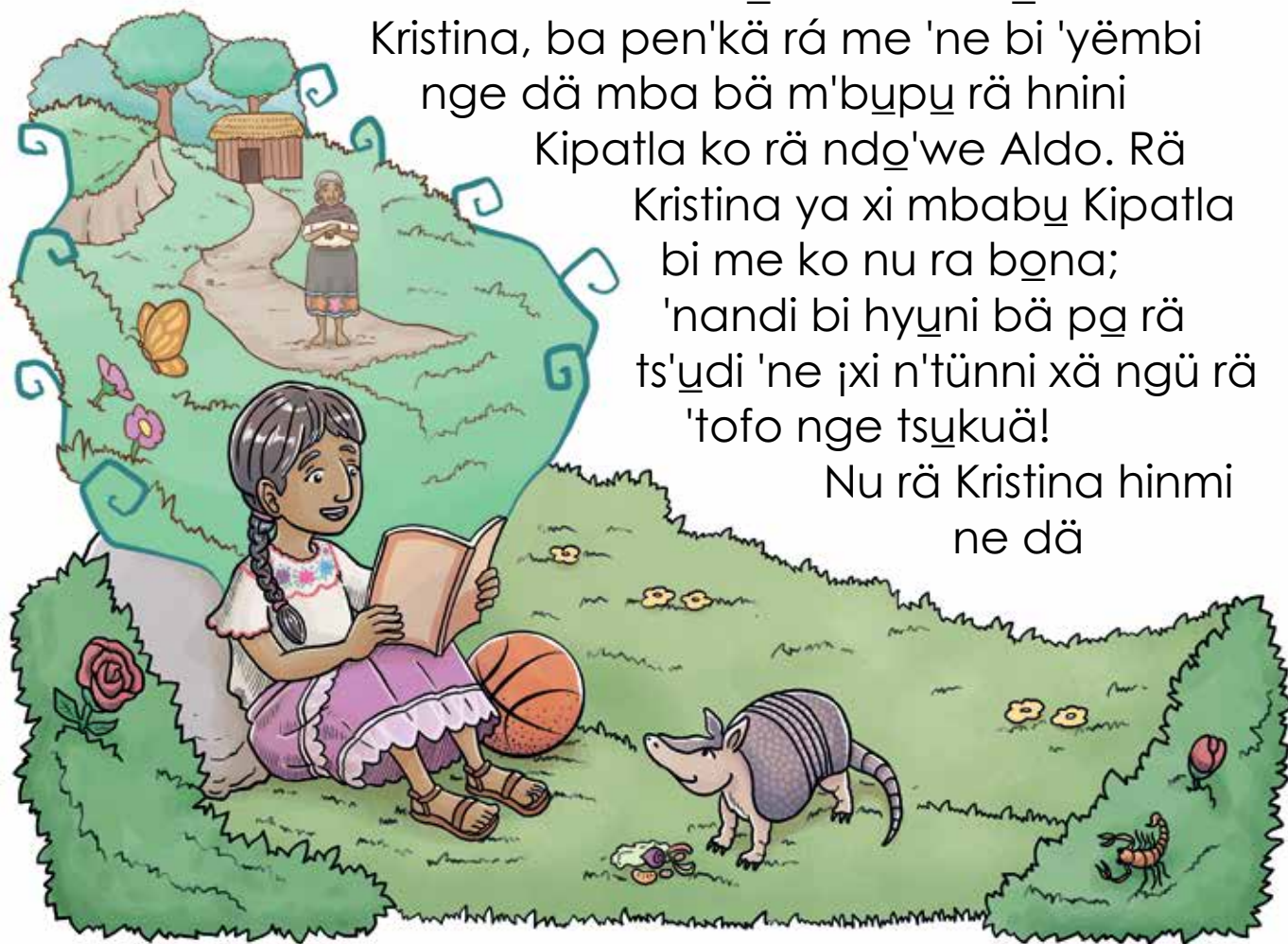
Kristina, ba pen'kä rá me 'ne bi 'yembi nge dä mba bä m'bupu ră hnini

Kipatla ko ră ndo'we Aldo. Ră

Kristina ya xi mbabu Kipatla bi me ko nu ra bona;

'nandi bi hyuni bä pa ră ts'udi 'ne jxi n'tünni xä ngü ră 'tofo nge tsukuä!

Nu ră Kristina hinmi ne dä

* Gómez, N. (2011). El secreto de Cristina. En *Manual de lectura de los cuentos Kipatlá*. México: Conapred: 22-25. (Kipatlá para tratarnos igual, s. n.).

bombu ja ra hnini, eme mi numanho rá ngunxadi 'ne di ënhmu yä ntsits'iwi; bi dü rá mui bi hokä rä 'beni 'ne bi mbabu rá ngü rá ndo'we Aldo, gehna rä xambäte nubu ja ra ngunxadi 'ne mi numanho.

Nu'ä ma 'na rä pa nge xi zopu ra hnini Kipatla, nu rá ndo'we bi zixpu ja rä ngunxadi. Nu'bu mi zopu ja ra mbonxadi. Ra Kristina bi hyandi yä bätsi nge 'ran'yo hingä ngü tengü'ä, 'ran'yoyä hëi, 'ne bi bëni nge 'ran'yo rä hña i ña.

Nu'bu mi hyüxä rá nthuts'i rä Kristina, gepu bi bëni nge bä pumbëni yä he'mi nubu Tihuiatlá. Nu'bu mi bon'ä n'tëni, bi 'yapä. 'Na ra he'mi rä xambäte 'ne nubu mi nu, bi bädi ge nu rä he'mi hon'tä ñamfo hüxpu.

Nu rä ngunxadi bä tso'ä ra Kristina ge'ä rä yohña 'ne nubu i fädi rä ñamfo 'ne rä nawa, 'ne ma 'na, nu rá bona mi tsambä rá 'befi nge rä nawa ge'ä rä ne 'ne yä hña'ne ya 'bede rá 'mui 'ne rá hnini; nu ra bona mi ëna nge dä bädi di ña rä nahuátl 'ranhma hindi 'bedi nu rä ne yá mbonxita. Nu'bu mi nu rá 'ra'yo he'mi, Kristina bi bëni nge majuäni 'be'ä mi man'ä rá boni, nu rä he'mi nge xi ünna rä xambäte, nu yä hña nge nahuátl ya xi m'bedi.

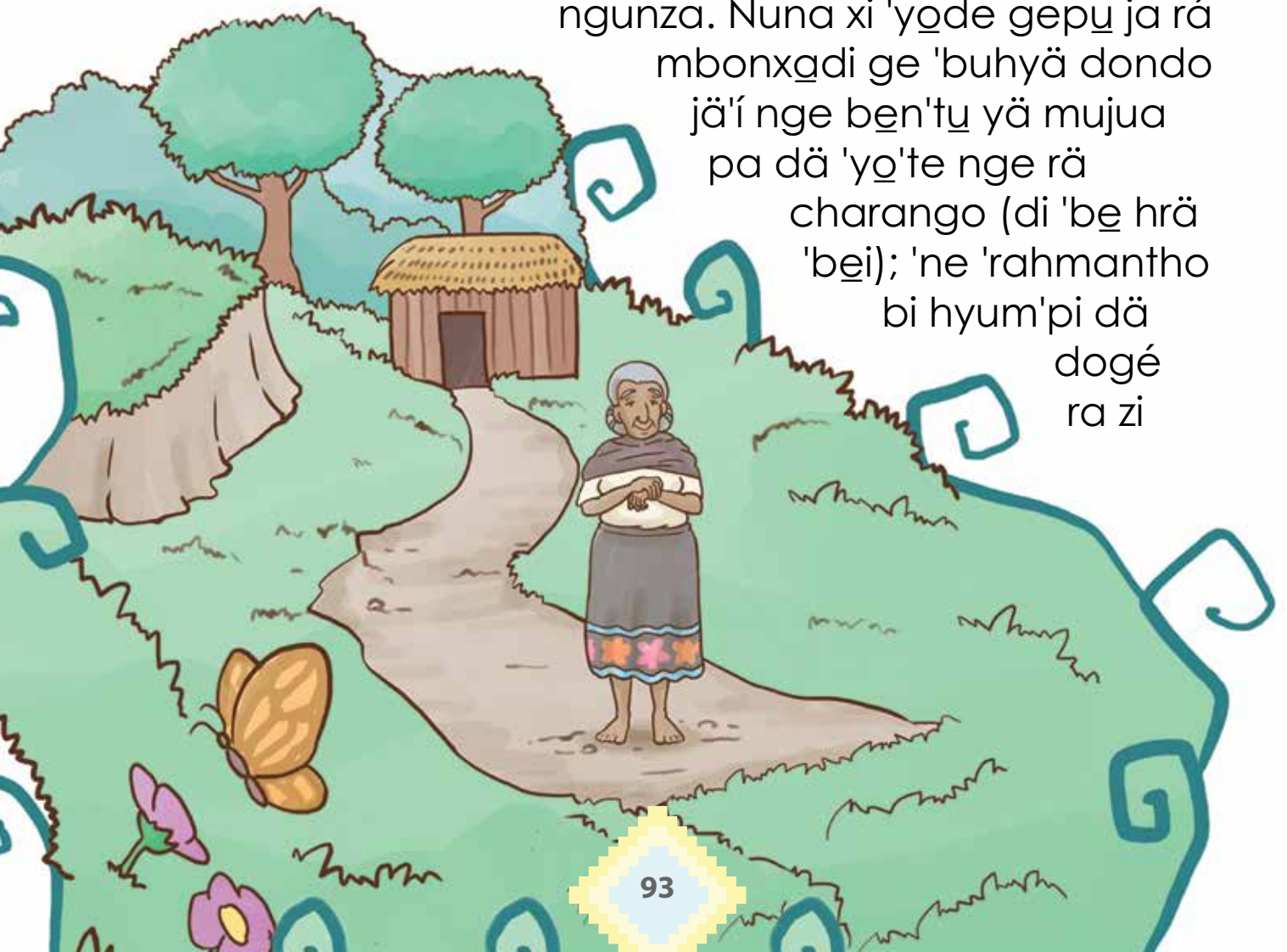
Rä Kristina bi mudi dä bä'u yä mi oxadiwi, nu rä mudi ntsits'i bi bädi ge'ä rä Nadia. 'Na ra pa, Nadia bi xifi nge dä mbabu ja ra ngü 'ne bi n'yënhmu ko ra fo'yo nge rá thuhu rä Dinzjua.

Nu'bu mi nde rá me rä Nadia bi ünna 'tofo pa dä dai yä tse. Ge'bu mi zombu ja ra mpa bi hyandi nubu ja ra n'totse pa dä huanna rä tse. Ge'ä mi o'tu nu'bu mi

yur'bu rä nana Balbina, 'ne bi hyëti ma ntso rä Kristina; bi 'yanna rä Nadia ha gehna rä 'ra'yo ntsits'iwi 'ne xa ja'ä bi 'yo'ti nubu ja rä tsukuä 'ne bi kuar'pu ja rä fo'te.

Rä Kristina bi za bi medé: **Nu'ä to'o n'yowi yä indio...**, pe rä Frisko ge 'ne'ä mi 'bapu ja ra mpa, bi nexä 'na rä huadá, bi xoke, bi nunts'i 'ne bi 'yem'pu ja ra jangohai. Nu rä nana Balbina bi nthedé 'ne bi 'yëna na nge rä Kristina hingi pädi dä nehe 'ne ge gi pähmü to'o gi n'yohu.

Nu rä Kristina mi di ho dä boni di n'yo nu'bu xä nde; 'na ra pa, bi dini 'na rä t'ungu, bi ku rá ña 'ne bi hyandi ge mi obu 'na rä mujua gepu ja ra ngunza. Nuna xi 'yode gepu ja rá mbonxadi ge 'buhyä dondo jä'i nge ben'tu yä mujua pa dä 'yo'te nge rä charango (di 'be hrä 'bei); 'ne 'rahmantho bi hyum'pi dä dogé ra zi

zu'we, bi hyufi 'ne bi ntihi bi mbabu ja rá ngu. Bi 'yorbä 'na rä 'bafi 'ne bi ünna 'be'ä dä zi; mi tsü dä doge nge'tho mi tsü nge yä dondo jäí dä ben'ti ma hon'ä pa dä 'yo'te rä charango.

Nu'bu bi zoho yä he'mi rä Kristina nge ñamfo 'ne rá nawa, nu ra xambäte Jasinto bi 'yapä rá hmute nge dä nehe rä ne nawa ga'tho ya mi oxadiwi; na mudi, nuna Kristina bi mets'ä rä tsa, pe nubuya, nu yä mi oxadiwi, bi mudi bi 'yanni 'be'ä ne da maa ra yä hña.

Nu ra Kristina bi xi'u nge mi nan'sehe, 'tu xuditho, pa dä mba tü rä dehe. Hinmi ë'kei'u yä ntsits'iwi nge nubu rá hnini rá Kristina 'natho rä nthakä dehe bi jabu 'ne ga'tho yä jäí mi yuts'ä yä mbodehe 'ne mi tüxpu ja yä ngu. 'Ne ximmi mbëni ge nu rä Kristina mi pädi 'bepu dä hyäkpä rá 'wini'u yä mozu, dä nexpu ja yä za xä nhëts'i 'ne dä 'yo'te yä 'tëmbi ko yä 'yo'tä xi za.

'Bu'i 'ra yä ntsits'iwi rä Kristina nge mi fadi ne dä bädi 'be'ä o'te. Nuna mi pädi, pe hinte mi maa. 'Na ra pa nu'bi mi mba rä tsibi nubu rä hnini Kipatla, ra Kristina bi mambu thi mi hä 'na rä yo pa di ünna nts'ihme rá mujua. Mi ho nge njabu dä 'yo'te 'ne mi ñawi ko rä nawa; ge'ä mi o'tä, nu'bu mi 'yodé nge njate thoho 'bo'o mi ñabu, 'ne bi nu'u rä Frisko, rä Nadia 'ne rä Xua Lui ko huxä rá zan'tä nthuts'i bi bombu 'ne bi nti'u.

Nu'ä ma 'na pa nubu ja rä ngunxadi, ga'tho hinmi ne di ña 'ne ge'bu hinmi pa di thandi ma nho; rä xambäte Jasinto 'ne nu rá ndo'we Aldo bi nzohni pa dä 'yanni

'be'ä mi o'te nu ma nxui nge mi hä 'na rä yo, mi ña ra ne 'ne ja'ä mi kupu ja rä buxa pä dä mopu ja zi munts'ä bohqi. Bi man'u yä bätsi nge hinmi pädi'be'ä mi o'te.

Nu ra Kristina mi nexti nthede nu'bu mi 'yode 'be'ä hma; bi xi'ä rá ndo'we nge mi tsi 'na rä mujua bu thi 'ne hontho bi boni di ünna rä nts'ihme.

Nu'bu mi xi'ä ga'tho yä oxadi ra xambäte Jasinto nge nu rä Kristina xi yän'ä rä mujua'ne ge mi 'bupu ja rá ngu, ga'tho bi njohya, 'ne bi zixä rä mujua 'na rä xeki nge pa mfadi nubu ja rä unibersida.

Rä Nadia, rä Frisko 'ne rä Xua Lui ja'ä bi 'yo'tu pa rä Kristina; bi 'yorbä 'na rä n'to'ti nge mi ëna: “Nuwa, ge zäntho njabu, ga'tho 'ra'ingu ni hnu 'na”. Bi mba bä nu'ä rá ndo'we rä Kristina pa dä 'yanní ha ni mba n'to'ti ge rä nawa 'ne bi 'yo'ti nubu rä n'to'ti; 'ne bi 'yapä n'tëdi ä rä dä Esteba nge di kuarpu ja rä mpa.

Nu'bu bä pen'ku nge bä tso'ä rä mujua, bi thopu ja rä mpa 'ne nu rä Kristina bi njohya nu'bu mi hyandi ra n'tu'ti nge rä ne mi ña.

Nu ma 'na rä pa, ra Kristina bi hyäxä rä pelota nge ra báske pa di 'ñenhmu yä ntsits'iwi nu'bu mi bon'ä n'tëni. Eme bi njohyayu 'ne j'yen'tä yondi!

Pongähña: José Bacilio Santiago

El Libro de lecturas es un material que le invita a conocer diferentes personas y las culturas de los lugares donde ellas viven, por medio de cuentos, leyendas y narraciones, con la intención de que descubra diversos mundos solo con la lectura.

Rä He'mi dä hnehi ge ä na rä
'mefi nge nzohna'i pa gi pähmi
rä yä jäi, yä m'ui; bä yëpu jarä
'mede, tso'na nt'ekei 'ne rä
xekä n'to't'ti ma'ä xinja, pa gi
pa'ä ximhqi ko hnehi.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

INSTITUTO
NACIONAL PARA
LA EDUCACIÓN
DE LOS ADULTOS

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
MA DA'TITHO

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.